

PSİKOLOJİ ELEŞTİRİSİNDEN ELEŞTİREL PSİKOLOJİYE: TÜRKİYE'DEKİ ELEŞTİREL YÖNELİMLİ PSİKOLOJİLER İÇİN BİR SINIFLANDIRMA VE BAZI DEĞERLENDİRMELER

FROM THE CRITIQUE OF PSYCHOLOGY TO CRITICAL PSYCHOLOGY:
A CLASSIFICATION AND SOME EVALUATIONS FOR CRITICALLY ORIENTED
PSYCHOLOGIES IN TURKEY

Sercan KARLIDAĞ¹

Özet

Eleştirel psikoloji(ler), coğrafyalara özgü farklı gelişimler göstermiştir. Bütünlüklü bir eleştirel psikolojik perspektifin olduğu akademik-entelektüel bir coğrafya olmasa da, Türkiye'de, özellikle 2000'li yılların başından itibaren dikkate değer gelişmeler gözlenmektedir. Bu yazıdaki amaç, bu eleştirel psikolojik iddia, yönelim ve arayışları değerlendirmektir. Bu amaçla, ilk bölüm, psikolojinin sorunlu bir bilim olduğu saptaması ve meta-teorik bir yaklaşıma olan ihtiyaçla psikoloji eleştirisine ayrıldı ve ontolojik, epistemolojik/metodolojik ve etik-politik açılardan temellendirmelerde 'eleştirel teoriye' başvuruldu. İkinci bölümde, eleştirel yönelimli psikolojilere yönelik bir sınıflandırılma yapıldı. 5 güzergâh ve 12 hat ile, psikoloji eleştirisinin içeriği ve eleştirelilik hedefi boyutları öncelenecek çalışma örnekleri sunuldu. Üçüncü bölümde ise, önceki bir sınıflandırma ile karşılaştırmalı kritiklere ve mevcut sınıflandırmaya ilişkin bazı değerlendirmelere yer verildi. Buna göre, psikolojinin aktüel krizi, sosyo-politik ethosun beraberinde getirdiği engel ve zorluklar özel olarak tartışıldı. Güncel gelişmelere dair geniş hacimde kritikler içererek psikoloji eleştirisi ve ötesine alan açan bu çalışma, eleştirel yönelimli psikolojilerin çeşitli imkânlar sunduğunu göstermektedir. Eğer amaç, anaakım kabul ve pratikleri değiştirmek ve eleştirel/muhalif/radikal bir psikolojiyi yaşanabilir bir dünya ve toplumsal özgürleşme aracı kılmaksa, psikoloji eleştirisini daha güçlü biçimde temellendirmeye çalışmak ve psikoloji eleştirisinden eleştirel psikolojiye seyreden yaklaşımları desteklemek önemlidir.

Anahtar Kelimeler: psikoloji eleştirisi, eleştirel psikoloji, eleştirel yönelimli psikolojiler, Türkiye'deki gelişmeler

Gönderim Tarihi / Submitted	: 11.10.2024
Kabul Tarihi / Accepted	: 28.11.2024
Sorumlu Yazar / Corresponding Author	: Sercan KARLIDAĞ
E-posta / E-mail	: sercan.karlidag@altinbas.edu.tr / karlidagsercan@gmail.com
Doi	: 10.47124/viraverita.1565112
Atif / To Cite	: Karlıdağ, S. (2024). Psikoloji eleştirisinden eleştirel psikolojiye: Türkiye'deki eleştirel yönelimli psikolojiler için bir sınıflandırma ve bazı değerlendirmeler <i>ViraVerita E- Dergi</i> , sayı:20, 2024,109-156. Doi:10.47124/viraverita.1565112

¹ Arş. Gör., Altınbaş Üniversitesi, İktisadi ve İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Psikoloji Programı, İstanbul/TÜRKİYE (ORCID: 0000-0001-7160-1602)

Abstract

Critical psychology has shown diverse developments specific to different geographical contexts. Although Turkey lacks an academic-intellectual geography characterized by a cohesive critical psychological perspective, notable developments have been observed, particularly since the early 2000s. The purpose of this paper is to evaluate the critical psychological claims, orientations, and pursuits. To achieve this, the first section is devoted to the critique of psychology as a problematic science and the need for a meta-theoretical approach, drawing on 'critical theory' as a foundation from ontological, epistemological/methodological, and ethical-political dimensions. The second section provides a classification of critically oriented psychologies in Turkey. Five critical pathways and twelve strands of critically oriented psychologies are examined with examples of studies, prioritizing the content of psychology critique and dimensions of criticality. The third section presents comparative critiques of a previous classification and provides evaluations on certain aspects of the existing classification. Based on these evaluations, the current crisis in psychology and the obstacles and challenges posed by the socio-political ethos are discussed in detail. This study extensively critiques contemporary developments, highlighting the various possibilities offered by critically oriented psychologies. If the aim is to change the mainstream assumptions and practices and establish a critical/oppositional/radical psychology as a means for a liveable world and social emancipation, it is important to strive to strengthen the foundations of psychology critique and support approaches that have transitioned from psychology critique to critical psychology.

Keywords: critique of psychology, critical psychology, critically oriented psychologies, developments in Turkey

Psikoloji Eleştirisinden Eleştirel Psikolojiye: Türkiye’deki Eleştirel Yönelimli Psikolojiler İçin Bir Sınıflandırma ve Bazı Değerlendirmelerⁱ

GİRİŞ

Ne bir tane eleştirel psikoloji ne de bir tane eleştirel psikoloji tanımı vardır. Psikolojideki tüm alt-disiplinleri siyasallaştırmayı amaçlayan bir strateji (Sloan, Austin ve Warner 2006), mevcut psikoloji yapma biçimlerinin eleştirisi ve insanca bir toplum tahayyülüyle toplum eleştirisini içeren akademik ve siyasi bir taahhüt (Reicher, 1997), bir teoriden ziyade, psikolojik bilgi ve uygulamaya yönelik genelde güç ilişkilerine odaklanan bir yaklaşım (Hook, 2014) olmak üzere, eleştirel psikolojiye yönelik çeşitli tariflerden bahsedebiliriz.ⁱⁱ Teo’ya (2012, s. 237) göre, eleştirel psikoloji, tarihsel ve güncel psikoloji eleştirilerini ve buna dayalı teorik-pratik çerçeveleri kapsar ve Marx ve Horkheimer’dan hareketle üç unsur, eleştirel psikolojik varsayımlar için önem taşır—(i) bireyin toplumla iç içeliği (karşılıklı bağımlılığı), (ii) ilerici sosyo-politik değerlerin psikolojik araştırmalara rehberlik edebilmesi ve (iii) eleştirel teoride kazanılanların uygulamaya geçirilmesi.

Farklı coğrafyalarda, eleştirinin türleri ve hedeflerindeki farklı tonlarla, eleştirel psikoloji(ler) için özgül gelişmelerden söz edilebilir (örn., Bölüm 3b, Parker, 2015). Türkiye, disiplinler denebilecek bir yaklaşım ve/ya bütünlüklü bir eleştirel psikolojik perspektifin olduğu bir (akademik-entelektüel) coğrafya olmasa da, özellikle 2000’li yılların başından itibaren dikkate değer gelişmeler gözlenmektedir. Bilindiği kadarıyla Türkiye’de eleştirel psikolojinin seyrini ele alan ilk makale olan, Batur ve Aslıtürk’ün (2006) çalışmasından sonra, 2008 yılında başlayan Eleştirel Psikoloji Sempozyumu ve Eleştirel Psikoloji Bülteni bu gelişmelerin başında bulunmaktadır. Bazı e-posta grupları etrafında şekillenen ve TEKEK İşçi Direnişi’ne katılımı filizlenerek bir dernek statüsüne kavuşan psikolog meslek örgütü Toplumsal Dayanışma İçin Psikologlar Derneği (TODAP) anaakım psikoloji anlayışı ve pratiğine karşı eleştirel psikolojiji yaygınlaştırma iddiasıyla 2010 yılının bitiminde kurulmuştur. 2013 yılında yine uluslararası camiaya sunulmuş iki yayın (Kayaoğlu ve Batur, 2013; Şensoy ve ark., 2013), eleştirel psikoloji konusunda Türkiye’deki güncel gelişmeleri konu edinmiştir.

Bu gelişmelerin kurumsal akademi içinde ve dışında çeşitli tartışmaları ve buna bağlı bazı ayrışmaları beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır. Disiplinlerin gelişiminde sosyo-politik koşulların etkisi yadsınamayacağı üzere, Hrant Dink’in katledilmesi, Gezi Direnişi, barış/çözüm sürecinin bitirilmesi, “Bu Suça Ortak Olmayacağız” bildirisini, Suruç ve 10 Ekim Ankara Garı Katliamı, İstanbul Sözleşmesi’nin feshi ve dahası yakın-tarihsel olayların sosyo-politik ethos üzerinde doğrudan etkileri olduğu,ⁱⁱⁱ bunun ise sözgelimi sosyal/politik psikoloji ve psikanaliz gibi alanlarda toplumsal meseleleri inceleme konusu hâline

getirmeye dönük eğilimleri etkilediği çikarsanabilir. Bu yazıda, kapsamlı tek yayın addedilebileceği üzere, Batur ve Aslıtürk'ün (2006) çalışmasından 18 yıl sonra bugün Türkiye'deki eleştirel psikolojik iddia, yönelim ve arayışların değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu sayede, güncel panoramayı somut olarak görerek psikoloji eleştirisini daha güçlü biçimde temellendirmenin ve özellikle 2000'li yılların başından beri psikoloji eleştirisinden eleştirel psikolojiye seyreden yaklaşımları desteklemenin yolları belirecektir.

- Bunun için ilk bölümde öncelikle psikoloji eleştirisinden ne anlaşılabilceğini ontolojik, epistemolojik/metodolojik ve etik-politik boyutlarda temellendirmeye ve bu temellendirmeyi *eleştirel teori* geleneği ile beslemeye çalıştım.
- İkinci bölümde, psikoloji eleştirilerini çeşitli açılardan içeren, farklılaşabilen eleştirel hedeflerle 5 eleştirel güzergâh (içinde 12 hat) ayırt ederek eleştirel yönelimli psikolojileri sınıflandırdım ve bunları çalışma örnekleri sunarak ele aldım: (i) Sosyal Psikoloji Bilgisiyle Eleştirel/Politik Güzergâh, (ii) Ruh Sağlığında Eleştirel Sorgulamalar ve Psikanalitik Güzergâh, (iii) Psikoloji Eleştirisi, Teorik Psikoloji ve Eleştirel-Tarihsel Güzergâh, (iv) Mesleki Örgütlenme, Psikoloji Bilgisiyle Eleştirel Uygulamalar ve Aktivist Güzergâh, (v) Salt Akademik Olmayan Güzergâh, Entelektüel-Sofistike Arayışlar.
- Buna devamla üçüncü bölümde ise, Batur ve Aslıtürk'ün (2006) çalışması ile karşılaştırmalı bir kritiğe ve 'sosyal psikolojiye eşitleme sorunu', 'varsayılan ayrımlara karşı kurulabilecek bağlar' ve 'eleştirelliğin mahiyeti ve yordamı' konularında, mevcut eleştirel yönelimli psikolojiler sınıflandırmasına has bazı kritiklere yer verdim.

1. PSİKOLOJİ ELEŞTİRİSİNİ TEMELLENDİRMEK VE ELEŞTİREL TEORİ İLE BESLEMELİK

"Bilimsel psikolojiyi gömmeli miyiz, yoksa övmeli miyiz?" (Gardner, 1992) yahut da "psikoloji berbat bir bilim mi?" (Aslıtürk ve Batur, 2015) gibi makale başlıklarındaki kışkırtıcı ve ama içi hayli yüklü sorular, psikolojinin sorunlu bir bilim olduğunu imlemektedir. Psikolojinin güven bunalımı ve krizleri olarak nitelendirilmesi dolayısıyla 1960-70'ler ve 2010 sonrası dönemler (Maxwell, Lau ve Howard, 2015; Sherif, 1977; Wiggins ve Christopherson, 2019) psikolojideki iki tarihsel kırılım olarak değerlendirilebilir. Teo (2005, 2009, 2012, 2018) psikolojideki bu "sorunu" yayınlarında –epistemoloji ile metodolojiyi genelde birleştirme yoluna giderek– ontolojik, epistemolojik, metodolojik ve etik-politik açılardan temellendirmiştir (bütüncül bakışı imleyen *etiko-onto-epistemoloji* kavramsallaştırması için bkz., Stetsenko, 2020). Psikoloji disiplininin hata ve sorunları olduğu saptamasını ve psikoloji eleştirisini temellendirebilmek için, diğer bir ifadeyle anaakım psikolojiyi problematize ederken, bu türden bir "meta-teorik gözlüğe" veya teorik/felsefi psikoloji zeminine ihtiyaç olduğu kuşkusuzdur. Bu meta-teorik gözlük için ise eleştirel teorisinin^{iv} sunabileceği olanaklar bulunmaktadır. Sözelimi, Habermascı eleştirel teorisinin psikolojik problemlere uyarlanması (Sloan, 2009) veya topluluk psikolojisi (Davidson ve ark.,

2006), eğitim pratikleri (Giroux, 2009) ve insan hakları araştırmaları (Skarstad, 2024) gibi alan ya da konularda eleştirel teorinin olanaklarını irdeleyen yayınlar bu açıdan ilham vericidir. Peki, psikoloji eleştirisini eleştirel teoriden beslenerek nasıl temellendirebiliriz?

(1)

Birincisi, indirgemecilik, insan doğası tasavvurları ve inceleme konusu (ve/ya psikolojinin tanımı problemi) etrafındaki *ontolojik* tartışmalardır.

Anaakım psikolojinin insan doğasına dair tasavvurları, kartezyen-düalizmden beslenip bilgi-işlemci insan veya hatalı bilgisayar-insan modelinde^v karşılık bularak kuram, araştırma ve pratiği karakterize etmektedir. Parker (2022) bunu psikolojik kültür ve psikolojikleştirme nosyonlarıyla ele alırken anaakım psikolojinin bireyci, özcü ve normalleştirme yanlısı yaklaşımını eleştirmiştir. Analiz/açıklama düzeyleri ve dünya görüşleri açısından farklı değerlendirmelerde önce çıkan konu, psikolojideki indirgemeci ve atomize yaklaşımdır (Altman ve Rogoff, 1987; Doise ve Valentim, 2015; Gergen, 2012). Araştırmacı, terapist ve uygulamacı gibi farklı vasıflarıyla psikoloğun benimsediği indirgemeci ve atomize bakış, birey ve toplum arasındaki bağı koparmaya yol açar ve toplumdaki soyutlanmış, asosyal ve ahistorik insan tahayyülüyle, sözgelimi davranış ve bilişi bir inceleme nesnesi/konusu (*subject matter*) hâline getirmeye yöneltir. Öyle ki, sosyal olması beklenebilecek sosyal psikoloji disipliniinde dahi, “sosyale ne olduğu” sorgulanmaktadır (Greenwood, 2004; Kuşdil, 2023).

Eleştirel toplum teorisinin, “insanları kendi tarihsel yaşam süreçlerinin yaratıcıları olarak bir bütünlük içinde konu edinme” çabası (Horkheimer, 1972/2002, s. 244) psikolojiye getirilecek ontolojik eleştiriler için oldukça anlamlıdır. Frankfurt Okulu’nun eğiliminin ilk kanıtı niteliğindeki “Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nün Oluşturulmasına İlişkin Memorandum”unda (Eylül 1922) Felix Weil, kurumun amacının “bütünselliği içinde toplumsal yaşamın bilgisi ve kavranması” olacağını ifade etmiştir (Slater, 1977/1988, s. 16). Gülenç’e (2015, s. 20-21) göre, her bilimsel kuramın doğa, toplum ve insana dair bir tasarımı söz konusudur. Eleştirel teorideki toplum tasarımı (i) doğalcılık eleştirisinden hareketle toplumu doğaya indirgemeyen, (ii) toplumu, insani birlikteliğin nihai bir formu olarak değil, tarihsel bir formu olarak gören ve (iii) Adorno’nun deyimleriyle bireyi çepeçevre kuşatan kaderci dış gerçekliğe karşı çıkan bir duruşu yansıtmaktadır. Buna göre, indirgemecilik ve sosyal determinizm ‘tuzaklarına’ düşmeksizin^{vi} bir perspektif edinildiğinde, diğer bir ifadeyle bireysel ve toplumsal olan birbirinden ayrı, *sui generis* birer realite olarak değil, diyalektik bir anlayışla karşılıklı bağımlı kavrandığında birey-ve-toplum tasarımı eş anlamlı ele alınabilir. Fakat anaakım psikolojinin ‘yordamak’ ve ‘kontrol etmek’ konusundaki hegemonik-denetimci gizil misyonu diyalektik bakışın önünde bir engel olarak belirmektedir. Bu da psikolojinin ontolojik açmazlarına karşı eleştirel teori dolayımındaki kritiklere meşruiyet kazandırır niteliktedir.

Marksist görüşlerle bezeli perspektifleriyle Vygotsky ve Holzkamp gibi isimler açısından kültürel-tarihselci yaklaşımlar ve Martín-Baró başta olmak üzere postkolonyal eleştirinin odakta olduğu

yaklaşımlarda psikolojinin inceleme konusunun sosyo-tarihsel bağlamın parçası olduğu savunulmaktadır (Teo, 2012). Psikolojide, özelde sosyal psikolojide, 1970 ve sonrası süreçte “sosyali” kimlik ve gruplararası ilişkilerde (Tajfel ve Turner, 1979; Turner ve ark., 1987), temsilde (Moscovici, 1961/2008; 1988) ve inşacılıkta (Gergen, 1973; 1985) arayan Kıta Avrupası ekolleri sosyal psikolojinin ilerleyişine itirazlarıyla reformist ve/ya reddiyeci arayışlar arasında değerlendirilebilir. Sözgelimi, Moscovici’nin (1988) Durkheim’den aldığı kolektif temsiller nosyonuna^{vii} karşı teorize ettiği *sosyal temsiller* kavramı ve yaklaşımı, üç ögeli *Ego-Alter-Nesne* ilişkisine dayalı psiko-sosyal bir bakış açısı^{viii} ortaya koyarak düalist ve indirgemeci yaklaşıma karşı çıkar. Bu gelişmeler, belirli açılardan yerleşiklik kazanmalarına karşın, anaakım psikolojideki indirgemeci ve atomize denebilecek kabul ve yaklaşımlar üzerinde bütünüyle dönüştürücü bir etkiye sahip gözükmemektedir.

(2)

İkincisi, bilimsel nesnellik ve evrensellik iddiası, doğa bilimlerine öykünmek, yöntem fetişizmi ve genel olarak ‘pozitivizmin sonuçları’ etrafındaki *epistemolojik ve metodolojik* tartışmalardır.

Psikolojik bilginin doğası ve kapsamı, bilme yolları, diğer bir ifadeyle hangi tür bilginin, nasıl üretildiği, epistemolojinin odağında değerlendirilebilir. Doğa bilimlerine öykünerek bilimsellik rüştünü ispat etmeye çabalamış ve kendisine pozitivistik bir hüviyet edinmiş anaakım, geleneksel psikoloji anlayışında bilginin doğası *objektiftir*. İndirgemeci ve atomize yaklaşımın metodolojik karşılığı, psikolojinin bir ‘değişkenler’ bilimine (Holzkamp, 1994/2013) dönüşmesinde ve değişkenler arasındaki ilişkileri betimlemek ve açıklamak iddiasıyla benimsenen nomotetik ve nicel yaklaşımda görülebilir. Başka bir ifadeyle, psikolojideki baskın eğilim, Habermas’ın (1968/1972) epistemolojik temellere göre ayırt ettiği yaklaşımlardan empirik-analitik bilim yaklaşımına karşılık gelir. Buna göre, anaakım psikolojide, süreç veya nesnelere üzerinde teknik kontrol sağlamak amacıyla nomolojik bilgi üretme iddiası baskındır. Frankfurt Okulu’nun ilk kuşak temsilcilerinde de bu değerlendirmenin izlerini sürmek mümkündür ki bu sözgelimi, Horkheimer’in (1972/2002, s. 188) geleneksel ve eleştirel teori üzerine makalesi dolayımında değerlendirilebilir. Frankfurt Okulu teorisyenleri açısından geleneksel teori (veya pozitivistik) eleştirisi modern deneysel bilimlerin ilkelerini mutlaklaştırmak, bilimcilik ideolojisi ve tüm bilimler için ortak bir yöntem veya dil yaratma niyetiyle açığa çıkan “tek bir bilim” ilkesi etrafında şekillenmiştir (Gülenç, 2015, ss. 203-212).

Bu kritikler, anaakım psikolojideki nomotetik ve nicel yaklaşımın izdüşümündeki ‘yordamak’, ‘kontrol etmek’, ‘genellemek’ gibi kavramların hegemonik-denetimci mahiyetini netleştirici niteliktedir. Zihinsel bozukluk/akıl hastalığı tanı kitabı olarak DSM’nin heteronormatif perspektifi (LaFrance ve McKenzie-Mohr, 2014), zekâ testlerinin tarihsel süreçteki kullanım değeri ve işlevi (Brown, 1992), endüstri-örgüt psikolojisi gibi disiplinlerin indirgemeci yaklaşımlarıyla sömürü ve güvencesizliği meşrulaştırıcı rolü (Godard, 2014) ve arttırılabilecek örneklerde, sözgelimi ‘empirik datayı’ okurken

(yorumlarken) epistemolojik şiddeti (bkz., Teo, 2010) içeren ve körükleyen hegemonik-denetimci bir yaklaşım kendini göstermektedir. Bu yaklaşım, yöntem fetişizmiyle (bkz., Danziger, 1990) eşgüdümlü seyrederek, psikoloğun nesnel ve değer-yüksüz bilimsellik zırhını kuşanmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu bilimsellik zırhının, sözgelimi heteronormatif perspektifi, normal-anormal ayrımını, sömürü ve güvencesizliği (vb.) meşrulaştırma örneklerini göz önünde bulundurursak, gündelik hayat ve sosyo-politik *ethos* üzerinde belirleyici, teknokratik bir yönü olduğu savunulabilir. Dahası, *felsefi bir teknokrasi* olarak pozitivistimin (Horkheimer, 1947/1998) psikolojideki teknokratik^x tezahürünün, “yöntemciliği ve bilimciliği, bilimde ampirisizmi, tarihte doğrusal ilerlemeyi ve büyük adamları (Marx ve Freud hariç!), siyasette ulusalcılığı ve kültürde batıcılığı kutsayan kibirli bir duruş” (Aslıtürk ve Batur, 2015, ss. 24-25) olduğu ifade edilebilir. Pozitivistimin pragmatizmle kol kola tesis ettiği “bilimcilik” ideolojisinin (Horkheimer, 1947/1998) psikolojideki istatistiksel-yöntemsel karşılığı veya sonucu, anlamın *p-value* dogmatizminde^x cisimleşmesi, öznelliğin ise objektif-geçerli-güvenilir likert-tipi tutum ölçeklerinin mikro-totalitarizminde kaybolmasıdır. Buna karşı, öznellik ve nitel analiz-araştırma pratiklerinin kısıtlı kullanımı hakkındaki genelgeçer kritikler (Willig, 2019), Holzkampçı Alman eleştirel psikoloji geleneğinin öznenin bakışını odağa olan yaklaşımı (Tolman, 2009), söylem ve dil konusundaki açılımlar (Wetherell, 2015), feminist ve postkolonyal eleştirilerin katkıları (Amana, 2015; Burton ve Ordóñez, 2015; Painter, 2015) anaakım psikolojiye epistemolojik ve metodolojik eleştirel açılımlar arasında değerlendirilebilir.

Eleştirelliğin ‘turnusol kâğıdının’ metodoloji olmadığını savunmak gerekir. Sözgelimi, psikoloji ve diğer disiplinlerde nitel araştırma yöntemleri (post-)pozitivist, inşacı-yorumsamacı, eleştirel-dönüştürücü ve postmodern-postyapısalcı paradigma ve perspektiflere dayanabileceği için, her nitel araştırma eleştirel bir bilgi üretmeyebilir yahut nitel araştırmalarda her zaman üretilen bilginin ‘doğası’ eleştirel bir praksis hedefiyle diyalektik bir bilgi olmayabilir (Karlıdağ, 2023). Eleştirel perspektifteki nitel araştırmada toplumsal adalete dayalı hak temelli etik bir çerçeve belirgindir. Buna göre, yorumlamakla “sınırlı” kalan nitel yaklaşımlarının ötesinde, gerçek-dünya sorunlarına karşı “değiştirme” nosyonuna bir bağlılık bulunmaktadır (Denzin, 2017). Yanı sıra, her empirik-nitel araştırmayı pozitivist epistemolojik duruşla eşitlemek de hatalı olacaktır.^{xi} Adorno başta olmak üzere, Frankfurt Okulu temsilcilerinin otorite, aile, faşizm, anti-semitizm, otoriteriyen kişilik üzerine çalışmaları, empirik sosyal araştırmalar olsa da pozitivist bir duruş yahut yöntem fetişizminden uzaktır ve eleştirel toplum analizi için araç hâline gelebilmiştir (Gülenç, 2015; Jay, 1996/2014).

(3)

Üçüncüsü, gerçek-dünya sorunlarından kopukluk, sorumluluk ve praksis nosyonları etrafındaki *etik-politik* tartışmalardır.

Kenneth Ring’in 1967 yılında yayımladığı makalesi, deneysel sosyal psikoloji üzerine ve ama psikolojinin geneline kimi açılardan mâl edilebilecek önemli bir eleştiri içermektedir. Yazara göre,

deneysel sosyal psikoloji Kurt Lewin'in 1930'larda temellendirdiği perspektiften uzaklaşarak, "eğlence ve oyun"^{xii} peşinde bir gelişim göstermiştir. Egzotik konularda çılgın bir manipülasyonla yapılan 'akıllıca' deneysel araştırmalar ya da yapmacık, gösterişli ve şenlikli deneyler başarının formülü gibi görülüyor ve araştırmacılar arasında bir tür yarış ile "bunu geçebilir misin?"^{xiii} oyunu oynanıyor (Ring, 1967, ss. 116-117). Bu konu, sözgelimi hayatı değiştirebilme gücü ile (sosyal) psikolojinin sosyo-politik sorumluluğu ve dünya kurucu (*world-making*) vasfı açılarından tartışılmaktadır (Göregenli, 2007; Power ve ark., 2023; ayrıca bkz., Reicher, 1997). Gerçek dünya sorunlarından kopukluğu eleştirisiyle, mevcut *publish or perish* çağında,^{xiv} anaakım psikolojinin karikatürize edilmeye müsait oyun-ve-eğlence yaklaşımı, (bilimsel) nesnellik ve (politik) tarafsızlık ile temellenerek yaratıcılık ve merak gibi arzu ve duygulanımlardan beslenmekte ve tersinden, bunu yeniden üretiliyor gözükmektedir.

Bu değerlendirmelerin aksine, bütün psikoloji tarihine apolitik bir niteleme hatalı olacaktır. Psikolojinin tarafsız değil, "statükoyu meşrulaştıran bir tarafılık" içinde olduğuna dair tespitlerde bulunmak mümkündür. Sözgelimi, zekâ testlerinden ikna çalışmalarına psikolojinin 'savaşlara' olan açık katkısı (Christie ve Montiel, 2013, Karasu ve Çoker, 2018; Morawski ve Goldstein, 1985) âdeta disiplinin gelişimiyle paraleldir. Buna rağmen, aşırı genelleme olmak bir hataya yol açabilir. Örneğin, çalışma konusu görsel algı olan bir bilişsel psikolog veya tepki hızı ve dikkat düzeyi olguları üzerine eğilmiş bir trafik psikoloğu (vb.) yaptığı çalışmalarla yüzbinlerce insanın yaşam kalitesini destekleyici bir bilgi ve pratik iddiasında olabilir. Ontolojik ve epistemolojik açmazlarına rağmen, bu örneklerdeki anaakım perspektifin, gerçek dünya sorunlarına iyicil amaçlarla temas edebileceği dikkatten kaçmamalıdır.

Frankfurt Okulu'nun toplumsal bütünlüğü konu edinişi, (i) toplumun ekonomik örgütlenişi, (ii) bireylerin ruhsal gelişimi ve (iii) toplum yapısındaki hukuksal, kültürel, ideolojik, ahlaki (vd.) değişiklikleri içeren bir kapsamlılığa işaret etmektedir. Bu alanların kesişim noktasındaki toplumsal felsefe, düşüncenin gerçeklikle, yani hayatla bir bağının olması gerektiği bilincini ortaya koyar. Bu ise, sadece gerçekliği temsil etmek değil, Marx'ın 11. tezinden mülhem ifadeyle, hayatı anlayan, yorumlayan ve değiştiren/dönüştürebilen bir olanağa işaret eder (Gülenç, 2015). Toplumsal sorunları öncelemenin ve –örneğin 'iyi yaşam' nosyonu etrafında, bilimsel faaliyeti yaşanabilir bir dünyanın aracı olarak konumlandırmayı sağladığı ölçüde– diyalektik materyalist perspektifin, anaakım psikolojinin etik-politik açmazlarına karşı bir zemin sunabileceği değerlendirilebilir. Bu, sözgelimi, modern-kapitalist toplumun ayırt edici özellikleri arasında olan metalaşmış ilişkileri yeniden üreterek meşrulaştıran anaakım psikoloji için eleştirel teorik bir çerçevede özdüşünümsellik sağlayabilir. Dahası, çağdaş tüketim toplumlarının bireyleri getirdiği tek-boyutlu hâli ve yabancılaşmayla malul, dayatılmış özdeşleşmenin özgürlüğü nasıl kısıtladığını eleştirel teoriden hareketle kavrayarak (Marcuse, 1964/1990) psikolojinin bir disiplin olarak rolü ve işlevinin ne olduğunu irdeleyebiliriz.

Teorik analizin ve yorumlamanın ötesinde, Lewin'in (1951) dünyayı tasarlamakla kalmayıp aynı zamanda onu keşfetmemizi sağlayan iyi bir teori kadar pratik bir şey olmayacağı görüşüyle düşünsel yakınlık kurabileceğimiz, temele 'praksisi' koyan görüş eleştirel teoride başat gözükmektedir. Frankfurt Okulu'ndan beslenen eleştirel psikolog Sloan'a (2009) göre de, praksis sözcüğü temelde teori ve pratiğin diyalektik ilişkisine işaret etmektedir ve teori, araştırma, veri-ölçüm ve profesyonel uygulamalar açısından ele alınmalıdır. Öte yandan, Frankfurt Okulu'nun praksis için vaadinden kopuşu ve ötesi 'eleştirel teorinin krizi' tartışmalarında hayli görünürdür. Sözelimi, Aydınlanmanın Diyalektiği ve Akıl Tutulması gibi yayın örneklerinden hareketle ortodoks Marksist ideoloji teorisinin izlerinin 1940'lardan itibaren geri planda kaldığı (Jay, 1996/2014) ve Frankfurt Okulu'nun başlangıçtaki radikalliğini giderek kaybettiği savunulmaktadır. Tüm bunlara göre, hem ilk kuşak temsilcilerin erken dönem görüşleri dolayımında bir temellendirme arayışı hem de eleştirel teoriye dair günümüz kriz tartışmalarından uyarlayabilecek kritikler, psikolojinin etik-politik sorunları konusunda anlamlı tartışma zeminleri açabilir.

Frankfurt Okulu'nun düşünsel mirasından beslenerek psikolojiyi problematize etmenin ve buna göre ontolojik, epistemolojik/metodolojik ve etik-politik açılardan tartışma zeminlerini genişletmenin olanakları –yukarıdaki fragmanlarla sınırlı olmaksızın– mümkündür. Ancak temel tehlike, örneğin psikoloji dışındaki eleştirel epistemolojileri psikoloji içinde 'distribütör' bir pozisyona sürüklenmek olabilir. Sorunlu bir bilim olan psikolojiye dışarıdan bir 'müdahale', örneğin Adorno veya Habermasçı 'düzeltmeler' değil, disiplinlerarası bir perspektifle özgün ontolojik, epistemolojik/metodolojik ve etik-politik açılımlar anlamlı ve dönüştürücü gözükmektedir. Öte yandan, buradaki gibi bir temellendirmeye başlangıç, bizi, sorun ve hatalarına dayalı saptamalar ile '(anaakım) psikoloji eleştirisinin' ötesinde eleştirel psikolojik perspektiflere, yani *psikoloji eleştirisinden eleştirel psikolojiye* taşıyabilir.

Eleştirel psikolojiyi besleyen ve var eden ekol ve yaklaşımlar geniş bir yelpazede seyretmiştir: Marksist ekonomi-politik eleştirisi ve yabancılaşma üzerine görüşler, Frankfurt Okulu'nun eleştirel teori geleneği, Freudcu katkı ve yaklaşımlar, Holzkamp ekolü, feminist psikoloji, (Fanon ve Freire gibi isimlerden mülhem) postkolonyal yaklaşımlar, postmodern/sosyal inşacı ekol ve Foucaultcu söylem yaklaşımları, topluluk psikolojisi gibi psikoloji alt-dalları, eleştirel-tarihsel yaklaşım ve teorik/felsefi psikoloji, anti-psikiyatri akımları, eleştirel ırk teorisi, sakatlık ve queer üzerine eleştirel çalışmalar bunlar arasında sayılabilir (Teo, 2012). *Annual Review of Critical Psychology* (ARCP) dergisinin 5. ve 10. sayılarında^{xv} veya Parker'ın (2015, ss. 395-453) *Eleştirel Psikoloji Elkitabı*'nda görüleceği üzere farklı coğrafyalara özgü eleştirel psikoloji anlayışlarından ve gelişmelerinden söz etmek mümkündür. Buna paralel olarak, eleştirinin türleri ve hedefi de farklılaşabilmektedir. Teo'nun (2005) Kant ve 19. yüzyıldan başlayarak ayırt ettiği doğa bilimsel, beşerî bilimsel, Marksist, feminist, postmodern ve postkolonyal eleştiri türleri, eleştirel psikolojiyi, tarihsel bir bakışla ve eleştirinin farklı tonlarında irdelemek bakımından önemlidir. Habermas'tan (1968/1972) mülhem ifade edilebileceği üzere, eleştiri türleri

içinde ve arasında farklı (eleştirel) hedefler olabileceği çıkarsanabilir—kurtuluşçu/özgürleşmeci (*emancipatory*) ve radikal amaçlar, toplumsal adalet arayışı veya statükoya direnme gibi.

Psikoloji eleştirisine dair temellendirmeler, eleştirel psikoloji konusunda beslenen farklı kaynaklar, coğrafyalara özgü gelişmeler, eleştirinin türü ve hedefi konusundaki farklılaşmalar ve sözgelimi, D. Hook, T. Sloan, R. Harré, K. Gergen, I. Parker, J. Shotter, I. Prilleltensky, D. Fox, K. Danziger, T. Teo gibi öncü ve başat isimlerin eleştirel psikoloji için çizdiği güzergâhlar dikkate alındığında, farklı eleştirel psikoloji perspektiflerinden veya daha doğru bir ifadeyle, farklı 'eleştirel psikolojilerden' söz etmek mümkündür. Peki, Türkiye'de eleştirel psikolojiye dair ne tür gelişmeler söz konusudur?

2. TÜRKİYE'DE ELEŞTİREL YÖNELİMLİ PSİKOLOJİ(LER): BİR SINIFLANDIRMA

Psikolojinin Türkiye'deki gelişimi ve gidişatı çeşitli yayınlara konu olsa da son yirmi yıllık döneme kadar eleştirel bir ilginin odağında olmamıştır. Farklı dönemlerde, sözgelimi 1980 ve öncesi (McKinney, 1960; LeCompte, 1980; Tan, 1972), 1980-2000 arası (Acar ve Şahin, 1990; Bilgin, 1988; Kağıtçıbaşı, 1994a; Vassaf, 1987) ve 2000'lerin başında (Bolak-Boratav, 2004; Gülerce, 2006) Türkiye psikoloji tarihine yönelik incelemeler bulmak mümkündür. Bunlar arasında, 2000'ler sonrası dönemde eleştirel-tarihsel bir tandansla Türkiye'de psikolojinin seyrini derinlemesine incelemeleri yönüyle, Batur ve arkadaşlarının çalışmaları dikkate değerdir (Batur, 2003; 2005; 2006; Batur ve Aslıtürk, 2004; 2006; Kayaoğlu ve Batur, 2013). Bu çalışmalardan ikisi özel olarak Türkiye'de eleştirel psikolojinin izini sürmüştür: İlki tarihsel dönüm noktaları ve kırılmaları odağa almasıyla kapsamlı bir yayinken (Batur ve Aslıtürk, 2006), ikincisi eleştirel psikolojik bir meslek örgütü olma iddiasıyla TODAP'ı merkeze alan ve aktüel gelişmeleri değerlendiren bir yayındır (Kayaoğlu ve Batur, 2013).

Batur ve Aslıtürk'e (2006, ss. 26-34) göre, Türkiye'deki *eleştirel ve muhalif psikolojik yaklaşımlar* dört kümede toplanmaktadır: *Birincisi*, erken dönem ulusalcı yaklaşımlardır. Burada Wilhelm Peters'in yerli 'Türk kültürüyle' bağ kurmaya dönük çalışmalarına, Bergsoncu perspektifiyle Mustafa Şekip Tunç ve deneysel olmayan yaklaşımıyla Sabri Esat Siyavuşgil gibi portrelere değiniliyor. *İkincisi*, arka planı olmakla beraber 1990'lardan itibaren etkili olan, kültürel psikoloji ve dönüştürücü çabalarıdır. Sözgelimi Amerikan bireycilik eleştirisinin izlerinin görülebileceği, Çiğdem Kağıtçıbaşı'nın kuramsal ve empirik çalışmaları ve antidemokratik uygulamalara karşı eleştirel/muhalif duruşlar içeren, '80 darbesinin olumsuz etkileri, Kürt sorunu ve toplumsal/politik şiddet gibi konularda Melek Göregenli'nin ve Serdar Değirmencioğlu'nun çalışmaları bu kümede değerlendiriliyor. Buradaki yaklaşımlar, kapitalist ilişkilere doğrudan bir eleştiri içermemeleri sebebiyle yazarlarca 'dönüştürücü çabalar' olarak nitelendirilmiştir. *Üçüncüsü*, Marksist yaklaşımlardır. Pedagoji eğitimi almış Sadrettin Celal Antel'e değiniler, Saffet Murat Tura örneğinde psikanaliz ve Marksizm ilişkisine, Serol Teber örneğinde eleştirel psikanaliz ve Frankfurt Okulu perspektifine ve bazı çeviri-yayımlar ve bilimsel faaliyetlere dair değerlendirmeler bu başlıkta yer

alıyor. Daha kapsamlı biçimde ise, Türkiye yıllarındaki politik çizgisi ve çalışmaları ve bir bakıma sürgün edilmesi üzerine ABD yıllarında çalışmalarındaki politik dozajın azalması ve temkinli tavrına karşın, sosyal psikolojideki öncü çalışmalarında sosyalist dünya görüşünü koruma mahareti (örn., sınıfsallığı, 'grup' nosyonunda ele alışı) ile eleştirel ve politik psikolojinin öncülerinden biri olarak nitelendirilerek Muzaffer Sherif'e (Muzaffer Şerif Başoğlu) yer veriliyor. *Dördüncüsü* ise postmodernizm, sosyal inşacılık ve sosyal temsiller ekolünün bir arada ele alındığı kümedir. Burada Sibel Arkonaç'ın temsil ettiği inşacı yaklaşımın iktidar ilişkilerini odağa almaya mesafeli, apolitik konumu nedeniyle eleştireliliğine dair itirazlar ile Nuri Bilgin ve Kamile Oya Paker gibi isimlere referansla sosyal temsillerin eleştirel potansiyeli vurgulanıyor.

Bu kapsamlı çalışmanın ardılı denebilecek 8 yıl sonraki yayınlarında Kayaoğlu ve Batur (2013) güncel gelişmeler konusunda dört eğilimden söz etmiştir: (i) salt 'akademik' ilgiyle genelde postmodernist yaklaşımın izdüşümünde eleştirel psikanaliz veya söylemsel psikoloji gibi alanlarda uğraş veren, sosyo-politik realiteden kopuk bir eğilim, (ii) ideolojik çıkarımları olan kuramları eleştiren ve toplumsal değişim için anaakım psikoloji bilgisini 'pragmatik' biçimde kullanma çabasındaki muhalif bir eğilim, (iii) TODAP örneğinde, bir çeşit 'sekterci' sol-düşünce akımı olarak muhalif psikoloji örgütlülüğü eğilimi ve (iv) salt akademik ilgi, pragmatizm ve sektercilik karşısında (yazarların kendilerinin de dahil olduğunu belirttikleri) teori-pratik birliği savunusuna rağmen, aslen teorik ufkun baskın olduğu eğilim.

Doğrudan *eleştirel psikoloji* isimlendirmesi değil de, "eleştirel ve muhalif yaklaşımlar" lafzından da çıkarılabileceği üzere (Batur ve Aslıtürk, 2006), Türkiye, sözelimi Almanya, Latin Amerika, Britanya veya Kuzey Amerika gibi (ne denli olduğu tartışılmayı gerektirecek olsa da) disiplinler denebilecek bir yaklaşımla, bütünlüklü bir eleştirel psikolojik perspektifin olduğu bir coğrafya değildir. Bunun anlamı, eleştirel psikolojinin bir iddia ve/ya arayış olarak kendisini göstermesine karşın, anaakım psikoloji içinde konum alışların baskın oluşu ve/ya anaakım psikoloji üzerinde dönüştürücü bir etkinin olmamasıdır. Türkiye'nin bu yönüyle İspanya, İtalya ve Hindistan örneklerine benzediği varsayılabilir (bkz., Biglia ve Gordo López, 2006; Kumar, 2006).

Devam eden kısımda, özellikle Batur ve Aslıtürk'ün (2006) çalışmasından esinle ve bu çalışmayla –3. başlıkta tartışılacağı üzere– örtüşen ve tezat düşen yanlarıyla, Türkiye'deki eleştirel yönelimli psikolojilere ilişkin "5 eleştirel güzergâh ve 12 tematik hat" açıklanacaktır. Bu sınıflandırmada, örnek çalışmalar sunulmuş, psikoloji eleştirisinin içeriği ve eleştirelilik hedefi gibi boyutlar ele alınmıştır (özet için bkz., Tablo 1). İrdelenecek 5 eleştirel güzergâh sırasıyla şöyledir:

- (i) Sosyal Psikoloji Bilgisiyle Eleştirel/Politik Güzergâh (5 hat)
- (ii) Ruh Sağlığında Eleştirel Sorgulamalar ve Psikanalitik Güzergâh (3 hat)
- (iii) Psikoloji Eleştirisi, Teorik Psikoloji ve Eleştirel-Tarihsel Güzergâh (2 hat)
- (iv) Mesleki Örgütlenme, Psikoloji Bilgisiyle Eleştirel Uygulamalar ve Aktivist Güzergâh (1 hat)
- (v) Salt Akademik Olmayan Güzergâh, Entelektüel-Sofistike Arayışlar (1 hat / bazı değiniler)

Tablo 1. Türkiye’deki Eleştirel Yönelimli Psikolojiler İçin Sınıflandırma ve Özet Bilgiler

Eleştirel Güzergâhlar	Eleştirel Hatlar	Alan / Disipliner Ayrımlar	Türkiye’den Örnekler	Bazı Konular / Anahtar Kelimeler	Psikoloji Eleştirisinin İçeriği	Eleştirel Hedefler veya Yatkinlıklar	Yöntem ve/ya Özgünlükler
(i) Sosyal Psikoloji Bilgisiyle Eleştirel/Politik Güzergâh	1. Adorno’dan Sherif’e İdeolojik Tutumlar ve Gruplararası Süreçler: Hırsızlar Mağarası’nda Faşizan Kötülüğün Sıradanlılığı	Sosyal/politik psikoloji, barış psikolojisi, toplumsal psikoloji	Sherif vd. (1961/1988), Göregenli (2004, 2010), Kuşdil (2008), Şen vd. (2023), Acar ve Uluğ (2016)	Sosyal kimlik, ideolojik tutumlar, güç ilişkileri, sosyal değişim, kolektif eylem	İndirgemecilik karşıtlığı, etik-politik sorumluluk	Toplumsal adalet ve özgürleştirici bilgi üretimine katkı potansiyeli ile statükoya karşı direnme, dekolonizasyon	Nicel yönelim ağırlıklı, karma araştırma
	2. Zihinden Zihniyete Sosyal Temsiller: Sosyal Düşünceyi İncelemek ve Eleştirel Potansiyeller	Sosyal psikoloji, toplumsal psikoloji	Bilgin (2005), Paker (2004), Karasu vd. (2020, 2024), Karlıdağ ve Kuşdil (2021)	Sosyal düşünce veya sağduyu bilgisinde inceleme konusu olabilecek çeşitli konular	Ontolojik ve epistemolojik yoğun eleştiri, etik-politik sorumluluk	Ses vermek (<i>giving voice</i>) ve dekolonizasyon gibi eleştirel potansiyeller	Nitel yönelimli araştırma
	3. Doğu? Batı? İki Kutuplu Dünyaya Karşı Kültür, Değerler ve Benlik Kurgusu	Kültürel psikoloji, gelişimsel sosyal psikoloji	Kağıtçıbaşı (2007/2012), Göregenli (1995, 1997), Kuşdil ve Şimşek (2008)	Bireycilik-toplulukçuluk, ilişkisel-özerk benlik, aile değişim modeli, değerler	İndirgemecilik karşıtlığı, toplumsal duyarlılık	Emik yaklaşım, yerelin bilgisi, dezavantajlı/ezilen grupların güçlendirilmesi	Nicel yönelimli araştırma / müdahale programları
	4. İnsan-Eşya, İnsan-Mekân, İnsan-Doğa İlişkileri: Bağlamsal Yaklaşım ve Çevreci Bilinç	Çevre psikolojisi, sosyal psikoloji	Bilgin (2011), Göregenli (2015), Kırıl Uçar vd. (2019)	Yer kimliği, ev ve yaşama çevreleri, çevresel adalet, iklim değişikliği	İndirgemecilik karşıtlığı	Bağlamsal yaklaşım, çevreci bilinç	Nitel ve Nicel yönelimli araştırma / bilişsel haritalama gibi özgün teknikler
	5. İnşa, Dil ve Söylem: Eleştirel Söylemsel Psikoloji ve Foucaultcu İzler	Eleştirel söylemsel psikoloji, ‘makro’ sosyal inşacılık, eleştirel söylem analizi/çalışmaları	Arkonaç (2012), Şah (2020), Elçi (2011)	Açıklayıcı repertuvarlar, özne konuları, ideolojik dilemmalar, güç ilişkileri	Ontolojik, epistemolojik, metodolojik yoğun eleştiri, toplumsal duyarlılık	Özgürleştirici bilgi üretimine katkı potansiyeli ile statükoya karşı direnme, yapıbozum	Nitel yönelimli araştırma
(ii) Ruh Sağlığında Eleştirel Sorgulamalar ve Psikanalitik Güzergâh	6. Ruh Sağlığında Eleştirel Sorgulamalar: Şiddetle Mücadele, Halk İçin Psikoterapi ve Toplumsal Sorunları Öncelemek	Klinik psikoloji, psikoterapi, psikososyal destek	Çavdar vd. (2024), Namer ve Hünler (2014), Kılınçer, (2022), Demirok (2022), Zengin Dağıdır (2010)	Ruh sağlığında şiddetsizlik odaklı yaklaşım, halk sağlığı, feminist aile terapisi, psikodyalektik düşünce, yas ve travma	Etik-politik eleştiriyile toplumsal duyarlılık	Dezavantajlı/ezilen grupların güçlendirilmesi, keşimsellik odaklı uygulama, halk için ulaşılabilir psikoterapi	Terapi yaklaşımı, proje ve faaliyetler, nitel ve nicel yönelimli araştırma
	7. Postmodern Açılımlarla Psikanaliz	Psikanaliz	Gülerce (2012)	Dönüşümsel-dönüştürücü yaklaşım	Ontolojik, epistemolojik, metodolojik eleştiriler	(Psikanalizin metapsikolojik söylemi içinde) yapıbozum ve yeniden yapılandırma	Teorik argümantasyon

Psikoloji Eleştirisinden Eleştirel Psikolojiye

From the Critique of Psychology to Critical Psychology

	8. Eleştirel-Politik Tasavvurda Psikanaliz: Toplumsal Travma, Emegın Ruhsallığı, Sınıfın Bilinçdışı	Psikanaliz	Özyıldırım vd. (2017), Gürsel (2023)	Toplumsal travmanın ruhsallığın üzerindeki etkisi, sınıf oluşum-bozuşum süreci	Etik-politik yoğun eleştiri	Özgürleştirici bilgi üretimine katkı gibi eleştirel potansiyeller	Teorik argümantasyon, doküman-materyal inceleme, psikanalitik yorum(sama)
(iii) Psikoloji Eleştirisi, Teorik Psikoloji ve Eleştirel-Tarihsel Güzergâh	9. Meta-Teorik Gözlükle Psikoloji Eleştirisi ve Ötesi	(Genel) psikoloji eleştirisi	Bolak-Boratav (2001), Göregenli (2003), Gezici Yalçın ve Coşkan (2021), Bayad vd. (2022), Peker-Dural ve Karasu (2023), Şah (2017), Uysal ve Düzen (2022), Kuşdil (2023)	Tarafsızlık miti, nitel yöntem, feminist eleştiri, queer teori, psikolojinin krizi	Ontolojik, epistemolojik, metodolojik, etik-politik eleştiriler	Özdüşümsellik (psikolojinin açmazlarını serimlemek, eleştirel açılımlar getirmek)	Teorik argümantasyon
	10. Teorik Psikoloji ve Psikoloji Tarihi	Psikoloji tarihi, teorik psikoloji, psikoloji felsefesi	Batur (2003, 2006, 2014), Aslıtürk ve Batur (2015)	Köken mitosuna karşıtlık, psikolojik bilginin sosyolojisi, psikolojinin çevreleşmesi	Ontolojik, epistemolojik, metodolojik, etik-politik yoğun eleştiriler	Özdüşünümsellik (psikolojinin ideolojik karakterinin ve modern-kapitalist toplumda edindiği rolün irdelemesi) ve eleştirel psikolojik anlayış(ı) geliştirmek	Tarihsel ve teorik argümantasyon
(iv) Mesleki Örgütlenme, Psikoloji Bilgisiyle Eleştirel Uygulamalar ve Aktivist Güzergâh	11. Mesleki Örgütlenme, Psikoloji Bilgisiyle Eleştirel Uygulamalar ve Aktivist Güzergâh	Meslek örgütü	TODAP	Emek, toplumsal dayanışma, eleştirel (yönelimli) psikoloji	Anaakım kabul ve uygulamalara etik-politik eleştiriler ve genel itirazlar	Eleştirel psikolojiyi Türkiye’de kurumsallaştırmak	Aktivizm, psikososyal dayanışma, atölye faaliyetleri, kamuoyu oluşturma vd.
(v) Salt Akademik Olmayan Güzergâh, Entelektüel-Sofistike Arayışlar	12. Salt Akademik Olmayan Güzergâh, Entelektüel-Sofistike Arayışlar	Disiplinler-arası veya -karşıtı duruşlar	Vassaf (2012, 2015, 2019), Çoker (2020), Şizofreni Dergisi ve Onto Psikoloji Dergisi’ nin bazı sayı ve içerikleri	Çeşitli konular	Bütünlük arz etmeyen (genel) psikoloji eleştirileri	Özgün üretimlerde psikoloji eleştirisinden beslenmek ve/ama bütünlük arz etmeyecek çeşitli hedefler	Deneme/fikir yazıları, dergicilik, görsel tasarım vb.

2.1. Sosyal Psikoloji Bilgisiyle Eleştirel/Politik Güzergâh

Türkiye’deki eleştirel yönelimli psikolojiler konusundaki ilk güzergâh sosyal psikoloji alanı etrafındaki sosyal kimlik ve ideolojik tutumlar, sosyal temsiller, kültür ve benlik kurgusu, çevre psikolojisi ve dil ve söylem çalışmaları tematik odaklarındaki 5 hattı içermektedir.

2.1.1. Adorno’dan Sherif’e İdeolojik Tutumlar ve Gruplararası Süreçler: Hırsızlar Mağarası’nda Faşizan Kötülüğün Sıradanlığı

Gruplararası ilişkiler bağlamında “kimlik” ve “ideolojik tutumlar” eleştirel yönelimli ilk psikoloji hattı olarak ele alacağım konu olacaktır. İki çalışma konusunun dayandığı teorik geleneklerde farklılıklar, hatta belirli açılardan zıtlıklar (güncel bir tartışma için bkz., Jost ve ark., 2023) olsa da sosyal/politik psikoloji ölçeğinde teorik çoğulculukla toplumsal ‘değişim’ ve ‘stabiliteyi’ açıklama güçleri açısından birbiriyile buluşabilir gözükmemektedir (bkz., Huddy, 2004; Rubin ve Hewstone, 2004). Burada iki portre olan Sherif ve Adorno öne çıkarılarak literatürdeki yansımalarına değinilecektir.

Sherif, gruplararası güç ilişkileri ve sosyal kimlik. 1949-1954 yılları arasında gerçekleştirdiği Hırsızlar Mağarası Deneyi ile Sherif ve arkadaşları (1961/1988) gruplararası çatışma ve iş birliği süreçlerine (ve toplumsal hiyerarşiye) odaklanarak Gerçekçi Grup Çatışması Kuramı’nı ortaya atmıştır. Hannah Arendt kötülük probleminin savaş sonrası yaşamın temel sorunu olacağı bilinciyle *kötülüğün sıradanlığı* kavramını irdelemeden on yıl önce, Sherif gruplararası rekabetin en uyumlu erkek çocuklarını dahi “kötücül, kaçık, saldırgan genç sürülerine” dönüştürebileceğini deneysel olarak göstermiştir (Reicher, Spears ve Haslam, 2010/2018). Gruplararası süreçlere dair başlayan bu ilgi, Sosyal Kimlik Yaklaşımı (SKY; Tajfel ve Turner, 1979; Turner ve ark., 1987) ile, sözgelimi önyargı-temelli gruplararası çatışmalı ilişkileri, sosyal değişim ve kolektif eyleme dair olguları kapsayarak önemli bir gelişim göstermiş ve sosyal/politik psikolojiye bir yaklaşım sunmasının yanı sıra, barış psikolojisi ve toplumsal psikoloji gibi literatürlerde karşılık bulmuştur (Howarth ve ark., 2013; McKeown ve ark., 2016; Reicher, 2004).

Sakıncalı addedilen “Muzaffer Şerif”i (Batur ve Aslıtürk, 2004) yeniden kazanmaya yahut hatırlamaya dair değerli çabalar (Batur ve Aslıtürk, 2007) dikkate alındığında, bu yaklaşımın Türkiye’deki yansımalarını Sherif’le başlatmak gerekebilir. Bu durumda ise, Sherif’le başlayan, İstanbul Üniversitesi ve Ankara DTCF’deki Mümtaz Turhan ve Fatma Başaran gibi önemli isimlerle devam eden, fakat 2000’lere dek belirli ölçüde sönümlenen tarihsel bir süreçten söz etmek gerekecektir. Türkiye’deki sosyo-politik olguların psikoloji sahasında karşılık bulmamasının sebepleri, Göregenli’nin (2010) Kürt meselesi örneğinde ifade ettiği gibi, toplumsal ölçekteki sorunların psikolojinin inceleme konusu olamayacağı apolitik algısı ve sözgelimi, 12 Eylül faşizan koşullarının beraberinde getirdiği kaçınmacı politik iklimde aranabilir. Benzer şekilde, Türkiye’de psikoloji, feminizmden yakın zamana dek en az etkilenen sosyal bilim dalı olarak gözükmemektedir (Bolak-Boratav, 2021). Hrant Dink’in katledilmesi, Gezi Direnişi, “Bu Suça Ortak Olmayacağız” bildirisi gibi olaylar nezdinde yakın-tarihsel koşulların karşısında, sosyo-politik

olgular ve/ya azınlık grupların, örneğin tez çalışmalarına (örn., Bayad, 2015; Uluğ, 2016) veya kongre-sempozyum gibi bilimsel faaliyetlere^{xvi} konu oluşu dikkate alınır, 'yeni kuşak' sosyal/politik psikologların çabalarının bu seyri giderek değiştirdiği speküle edilebilir. Aktüelde, Acar ve Akpınar'a (2022) göre, Türkiye'de politik psikoloji alanındaki araştırmalar çoğunlukla gruplararası çatışma, çatışma çözümü, politik güven, kolektif eylem ve göç olmak üzere beş temada seyretmektedir.

Şen ve arkadaşlarının (2023) editörlüğünü yaptığı *Türkiye'deki Kürtlerin Politik Psikolojisi: Kimlik, Anlatılar ve Direniş Üzerine Eleştirel Perspektifler* isimli derleme kitap çalışması Türkiye'de Kürtlük üzerine çalışmalar yapan politik psikologları bir araya getirmesi ve uluslararası literatüre sunulmuş olması açısından değerlidir. Kitap, çatışma anlatıları ekseninde sosyal kimlik ve gruplararası ilişkiler, kolektif bellek ve hak bilinci, Cumartesi Anneleri/İnsanları örneğinde kolektif eylem ve direniş gibi konulardaki çalışmaların yanı sıra, metodolojik açılardan saha araştırmasında düşünümsellik ve kesişimsellik gibi konuları ele alan bölümlerden oluşmaktadır. Kolektif eylemliliğin motivasyonel arka planı ve önyargı azaltma ve dayanışma bağlamında Gezi Direnişi (Acar ve Uluğ, 2016; Odağ, Uluğ ve Solak, 2016), Celali ayaklanmaları tarihsel örneğinde SKY'nin toplumsal hareketleri açıklayıcılığı ve yine Gezi Direnişi kolektif eylem örneğinin anaakım sosyal psikolojinin açmazlarıyla bağlantı kurularak ele alınması (Kuşdil, 2008; Kuşdil ve ark., 2014) sosyal kimlik ve gruplararası ilişkiler bağlamında çalışma örnekleridir. Yanı sıra, kimlik motivasyonları çerçevesinde etno-dinsel azınlık grup olarak Aleviler (Karlıdağ ve Kuşdil, t.y.), feminist kimliğe yaklaşımlar (Çavdar ve Boyacıoğlu, 2019), göç olgusu (Gezici Yalçın, 2017), azınlık psikolojisi, çeşitlilik ve sosyal uyum (Bayad ve ark., 2024), kolektif mağduriyet karşısında kolektif direniş (Vollhardt, Okuyan ve Ünal, 2020) gibi konulardaki çalışmalarda bu yaklaşımın doğrudan/dolaylı izleri görülmektedir.

Adorno ve ideolojik tutum/yönelimler. Adorno ve arkadaşları (1950) ve Fromm (1941) başta olmak üzere, Frankfurt Okulu temsilcilerinin antisemitizm, etnosentrizm ve politik-ekonomik muhafazakârlık gibi konulardaki ilgileri "otoriteryen/yetkeci kişilik" üzerine çalışmalara yansımıştır^{xvii} (bkz., Roiser ve Willig, 2018). Bu çalışmalar başlangıçtaki psikanalitik tona karşın sosyal/politik psikolojik sahada ideolojik tutum ve/ya yönelimler üzerinde etkilidir. Sözelimi, sağ-kanat yetkeçiliği (Altemeyer, 1981) ve sosyal baskınlık yönelimi ölçeği (Sidanius ve Pratto, 1999) üzerinde Adorno'nun faşizm ölçeğinin (*F-scale*) doğrudan düşünsel/kuramsal katkıları vardır. İdeolojik tutum ve yönelimler konusunda iki kuram öne çıkmaktadır: Sosyal Baskınlık Kuramı'nda (SBK; Sidanius ve Pratto 1999) artı-değer üreten toplumların grup-temelli sosyal hiyerarşiler, yani bir grubun diğeri üzerinde maddi/politik güç ilişkileri açısından hiyerarşik üstünlük kurması biçiminde örgütlenme eğilimine sahip olduğuna ilişkin bir varsayım söz konusuyken; Sistem Meşrulaştırma Kuramı'nda (SMK; Jost, Banaji, ve Nosek, 2004) bireylerin var olan sosyal, ekonomik ve politik sistemleri savunmak ve rasyonalize etmek için içsel bir motivasyona sahip olduğu, statükonun meşruiyetini güçlendiren bilişsel süreçlere girdiği ve bunun dezavantajlı grup üyeleri arasında bir tür yanlış bilinç olarak ortaya çıkabileceği yönünde teorik varsayımlar bulunmaktadır.

Göregenli'nin (2004, 2005) şiddet, kötü muamele ve işkence üzerine İzmir ve Diyarbakır örneklemelerindeki araştırmaları, sosyal baskınlık yöneliminin^{xviii} bir ölçek ve kuramsal temellendirme olarak rolünün olduğu Türkiye'deki ilk çalışmalardandır. Yoksulluk (Solak, 2008), muhafazakârlık ve heteroseksizm (Göregenli, 2011), homofobi ve nefret suçları (Karakuş ve Göregenli, 2011), ifade özgürlüğü konusunda tutumlar (Göregenli ve Çoklar, 2013), değerler ve dindarlık inançlarıyla sosyal baskınlık yönelimi arasındaki ilişkiler (Kuşdil ve Akoğlu, 2014), barışa yönelik tutumlar (Karasu ve ark., 2016), bekar/evli kadın ve erkeklere yönelik kalıpyargılar (Sakallı Uğurlu ve ark., 2021) ve şiddetsiz/eleştirel erkeklik çalışmaları bağlamında erkeklik ideolojisinin onaylanması ile trans kadınlara yönelik önyargı arasındaki ilişkisinde femfobinin rolü (Türkoğlu ve Sayılan, 2022) üzerine araştırma/yayınlar, SMK, SBK veya onlar gibi ideolojik tutum ve yönelimleri irdeleyen teorik temellere dayanmaktadır.

Sherif ve Adorno portreleriyle ayırt edilen iki yaklaşım bir arada çalışılabilmektedir (örn., Alparslan ve Kuşdil, 2020; Özkan, 2014). Gerçek dünya sorunlarına karşı etik-politik sorumluluk açısından eleştirelliğin belirgin olduğu bu çalışmalarda toplumsal adalet arayışı ve/ya statükoya karşı direnmenin yollarına dair özgürleştirici bilgi üretme iddiası doğrudan ya da dolaylı biçimde kendini göstermektedir. Bir bakıma postkolonyal veya feminist eleştiri türlerinin izdüşümünde sosyal değişime yahut ezilen/dezavantajlı grupları^{xix} güçlendirmeye dair bilgi üretme hedefi söz konusudur. İkisinde de nicel metodolojik angajman baskınken, sosyal kimlik ve gruplararası ilişkiler bağlamında nitel yönetime dayalı araştırmalar da görülmektedir.

2.1.2. Zihinden Zihniyete Sosyal Temsiller: Sosyal Düşünceyi İncelemek ve Eleştirel Potansiyeller

Bilimsel faaliyetin amacının toplumsal düzeni desteklemek mi yoksa eleştirmek mi, sağlaştırmak mı yoksa dönüştürmek mi olduğunu sorgulayan Moscovici (1972, s. 23) sosyal psikolojinin ilerleyişine bir itiraz olarak Sosyal Temsiller Kuramı'nı (STK) geliştirmiştir. Bireyci/indirgemeci konotasyona sahip 'atıf' ve 'şema' gibi kavramlara bir alternatif olarak sosyal temsiller nosyonu, 'paylaşılan' fikir-değer-pratiklere işaret ederek, diğer bir ifadeyle bireylerin zihinsel süreçlerinin ötesinde, 'zihniyete' odaklanarak diyalojik-etkileşimci bir epistemolojik perspektife oturmaktadır (Moscovici, 1988). Dahası, eleştirel-normatif bir zemin açan Howarth'a (2006, s. 80) göre, STK "psikolojik süreçler ve sosyal pratikler arasındaki diyalektiği açığa çıkarmak ve böylece farklı bilgi sistemlerinin meşruiyetini ve direniş olasılıklarını incelemek için" değerli olanaklar sunmaktadır. STK'nın eleştirel pahası, önemi ve potansiyeline dair bu tür bir değerlendirmeyi, Neculau'nun (2013) eleştirel psikolojinin Romanya'daki izini sürdürdüğü makalesinde de görmek mümkündür. Yanı sıra, 'toplumsal psikolojik' bağlamdaki (örn., toplumsal değişim, kamusal alan, toplumsal inançlar ve çatışma ethosu gibi) konulara ilişkin teorik temellendirmeler ve buna dayalı araştırmalarda (Bar-Tal, 200; Howarth ve ark., 2013; Jovchelovitch, 2007), politik psikoloji, 'ses verme' veya 'barış kültürü' gibi özgül konulardaki teorik

tartışma veya araştırmalarda (Elcheroth, Doise ve Reicher, 2011; Fonseca ve Jovchelovitch, 2024; Zadeh, 2017) STK'nın eleştirel olanakları belirgindir.

Bu yaklaşımın Türkiye'deki yansımalarına baktığımızda, Bilgin (2008/2013) önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözelimi, sadece Türkiye için değil, dünya ölçeğinde de bir sosyal psikoloji 'giriş kitabında' sosyal temsillere özerk bir bölüm ayrılması ve her bölümde STK bağlamında içeriklerin bulunması ender rastlanan bir durumdur. Bilgin (2005) *Siyaset ve İnsan* kitabında sıradan insanın (*lay person*) psikolojisine veya sosyal düşünceye dair teorik temellendirmelerinde ve yurttaşlık, Ermeni Soykırımı,^{xx} komplo zihniyeti ve günah keçisi olgusu gibi çok çeşitli konularda sosyal temsillere dayalı çözümlenmelere başvurmuş, *Kimlik İnşası* isimli kitabında^{xxi} inşacılığı STK ile temellendirmiş (Bilgin, 2007, s. 59), yanı sıra bu yaklaşımla bazı araştırmalar gerçekleştirmiştir (Bilgin, 2011a; Bilgin ve Uğurlar, 2013).

Sosyal temsillere dair özgün bir kuramsal model iddiasıyla Paker'in (2004) modernite-laiklik ve üniversite temsilleri gibi konularda araştırmaları bulunmaktadır (Paker, 2006; 2012). STK'nın, Türkçe literatürde, daha ziyade 2000'li yılların başında karşılık bulmaya başladığı (örn., Öner, 2002) ve sözelimi lisansüstü tez çalışmaları ve özgün araştırmalar gözetildiğinde, 2010 sonrasında ilginin giderek arttığı anlaşılmaktadır. Cinsel yönelimlere ilişkin sosyal temsiller (Şah, 2011), Avrupa(lılık) ile ilgili temsillerin AB'ye katılma yönündeki tutumlara etkisi (Göregenli, 2012), medya ve sağduyu bilgisinde vicdani reddin sosyal temsilleri (Sayılan, 2013), mültecilere ilişkin sosyal temsiller (Özdemir ve Öner-Özkan, 2016), Aleviliğin sosyal temsilleri ve etnik kimlik, ana dili ve Alevi iç-grup temsilleri bağlamında benlik sınıflandırması (Karlıdağ ve Göregenli, 2017; Karlıdağ ve Kuşdil, 2021), Türkiye-Ermenistan ilişkileri (Karasu, Göregenli ve Yeşilyaprak, 2020), darbe girişimine yönelik sosyal temsiller ve flaş anılar (Çavuşoğlu, Özdemir ve Kuşdil, 2021) ve hapisane temsilleri (Karasu, Yeşilyaprak ve Karlıdağ, 2024) gibi STK ile örülen araştırmalarda ağırlıklı olarak nitel (ve karma) metodolojik angajmanla toplumsal meseleleri konu edinmeye dönük bir bilinç görülmektedir. Bu da kuram/yaklaşımın eleştirel potansiyelinin Türkçe literatürde karşılığı olmaya başladığına işaret etmektedir.

2.1.3. Doğu? Batı? İki Kutuplu Dünyaya Karşı Kültür, Değerler ve Benlik Kurgusu

Kültürel/kültürlerarası psikoloji için Geert Hofstede ile 1980'li yıllarda başlayan ilgi temelde bireycilik-toplulukçuluk "değer" boyutuna dair teorik ve empirik gelişmeler üzerinedir. İnsan deneyim ve davranışının kültürel bağlamının tek kutuptan sıyrılıp iki kutba (bireycilik-Batı ve toplulukçuluk-Doğu) ikame edilmesine ve bunun yine iki kutuplu benlik düzeyi izdüşümüne (bağımsızlık ve karşılıklı bağımlılık) karşı başat bir eleştiri, Kağıtçıbaşı'nın (1994b) diyalektik bir sentez iddiasıyla ortaya koyduğu *özerk-ilişkisel benlik modelidir*. Kağıtçıbaşı (2007/2012) sadece analiz/açıklama düzeyini birey (benlik), grup (aile) ve kültürel-toplumsal olarak kuşatarak özgün bir kuramsal model geliştirmekle kalmamış, aynı zamanda kuram-uygulama ilişkisini, müdahale programlarıyla (örn., Anne Çocuk Eğitimi Programı) öncelemiş ve bunu sosyal politika düzeyinde yaygınlaştırmada etkin olmuştur. Kağıtçıbaşı (2007/2012)

Benlik, Aile ve İnsan Gelişimi: Kültürel Psikoloji isimli kitabını ‘bütün çocukların esenliğine’ temennisiyle açmış, bir bakıma çocuklara adamıştır ki çalışmalarında (‘feminizm’ yahut ‘çocuk hakları aktivizmi’ gibi açık bir politik renge rastlanmasa da) çocukların ve kadınların bireysel/kolektif esenliğini güçlendirmeye dönük bir perspektif belirgindir. Meşhur *Çocuğun Değeri Araştırması* üzerine bina edilen Aile Değişim Kuramı ve psikolojik/duygusal bağlılık modeli demografik ve sosyolojik temellendirmeler etrafında Amerikan bireyciliği, modernite ve kentleşme konularında eleştirel nüveler içermektedir. Analiz düzeyini bireyden aileye çekerek psikolojik olguları kültürel bağlamında irdelemesi, kültürel psikoloji ve gelişimsel sosyal psikoloji sahaslarındaki öncü rolüne işaret etmektedir.

Türkiye örneklemleri nicel araştırmalarda salt bireycilik veya toplulukçuluk sınıflandırmasının aksine iki değer yöneliminin bir aradalığı görüşü yerleşiklik kazanmış (Göregenli, 1995; İmamoğlu, 2003), kültürel psikoloji alanında değerlere ilişkin diğer kuramsal modeller de çalışılmıştır (Kuşdil ve Kağıtçıbaşı, 2000; Kuşdil ve Şimşek, 2008). Bireycilik-toplulukçuluk dikotomisi örneğinde pozitivism eleştirisiyle etik-emik yönelim tartışması bu perspektifin epistemolojik açıdan psikoloji eleştirisine katkı potansiyelini göstermektedir (Göregenli, 1997). Yanı sıra, psikolojinin aktüel krizinin bir boyutu olan, olguları WEIRD^{xii} örneklemden elde edilen verilerle açıklama sorununa karşı, kültürel psikoloji çalışmaları en başından beri bir itiraz içermekte ve sözgelimi, ‘yerelin bilgisini’ üretmeye dair alternatif bir anlayış ortaya koymaktadır.

2.1.4. İnsan-Eşya, İnsan-Mekân, İnsan-Doğa İlişkileri: Bağlamsal Yaklaşım ve Çevreci Bilinç

Eşya. Abraham Moles’ün danışmanlığında 1976 yılında tamamladığı doktora çalışması dikkate alındığında, 1970’lerde başlayan ilgisiyle Bilgin, insan-eşya ilişkileri üzerine eğilmiştir. *Homo Faber* uygarlığında ‘insanın eşyalı dünyasını’ çok boyutlu bir yaklaşımla, sözgelimi zaman-mekân olguları, reklamlar ve tüketim davranışları, endüstrileşme ve sosyal değişme, kişisel-sosyal kimlik konularını hem disiplinlerarası perspektifle teorik açıdan hem de saha araştırmasıyla empirik biçimde incelemiş (Bilgin, 2011b), yanı sıra toplumların dönüşümüne dair çıkarımlarda bulunmuştur (Bilgin, 1980). Antropolojik-etnografik sahada izleri sürülebilecek bu yaklaşımın, Türkiye bağlamında sosyal psikoloji literatüründe ileri taşınması bir yana, el değmemiş bir çalışma konusu/alanı olarak kaldığını ifade edebiliriz.

Mekân. Sosyal psikolojinin özgünlüğü ve sınırlarının netleşmesinde öncü bir rolü olan Lewin (1951), davranışı izole bir vakumda açığa çıkan, asosyal bir olgu olarak görmeyip “etkileşimci” bir perspektif geliştirmiştir. Lewin’in alan-kuramsal veya topolojik psikolojik yaklaşımına göre, kişi ve çevre birbirinden kopuk iki farklı entite değildir ve insan davranışı, kişi ve çevre(si)nin etkileşiminin bir fonksiyonu olarak formülize edilmelidir. Bu görüş, çevre psikolojisi disiplininin ve bağlamsal perspektifin teorik ufku karakterize etmiştir (ayrıca ‘transaksiyonel yaklaşım’ için bkz., Altman ve Rogoff, 1987). Göregenli’nin (2015) Türkçe literatüre kazandırdığı özgün kitap çalışmasının içeriği dikkate alındığında, çevre algısı ve temsili, mahremiyet, alansallık ve yer kimliğinin bu sahada öne çıkan konular arasında olduğu söylenebilir. Bilişsel haritalama metodunun kullanıldığı sosyal temsillerle bağlantılı araştırmalar

(Peker-Dural ve ark., 2018; Karasu, Yeşilyaprak ve Karlıdağ, 2024), yere bağlılık ve yer kimliği (Karakuş-Akalın, 2020) ve kamusal mekânın kendilenmesi ve 'zamansal' deneyim üzerine araştırma bulguları ve teorik açılımlar (Karasu ve Cesur, 2023) doğrudan çevre psikolojisi perspektifine işaret ederken, ev ve yaşama çevrelerine ilişkin bazı araştırmalarda da bu yaklaşımın dolaylı izleri görülmektedir (Gezici Yalçın ve Düzen, 2021; Orhan ve Karlıdağ, 2022; Peker-Dural ve Meşe, 2024).

Doğa. İklim^{xxiii} değişikliği inkârının sosyal psikolojik zeminde irdelenmesi (Kıral Uçar, Gezici Yalçın ve Özdemir, 2019) ile türçülük ve veganlık üzerine eleştirel tartışmalar (Altınal, 2015; Paker-Dural, 2024) ekolojik bir bilince ve insan-doğa etkileşimine dair bir perspektife işaret etmektedir. Çevresel adalet ve çevre yanlısı kolektif eylem gibi konuları içeren derleme kitap çalışması (Kıral Uçar ve Hasta, 2020) ve Gözde Kıral Uçar'ın girişimiyle kurulmuş Çevre Psikolojisi Araştırma Grubu ve Laboratuvarı'nın^{xxiv} proje ve sempozyum faaliyetleri bu perspektif için önemli gelişmeler arasındadır.

2.1.5. İnşa, Dil ve Söylem: Eleştirel Söylemsel Psikoloji ve Foucaultcu İzler

Açıklayıcı repertuarlar (Wetherell ve Potter, 1988), özne pozisyonları (Davies ve Harré, 1990) ve ideolojik dilemmalar (Billig ve ark., 1988) gibi sosyal psikolojiye eleştirel perspektifler kazandıran gelişmeler özellikle *eleştirel söylemsel psikolojinin* gelişiminde belirleyicidir. Düşünsel ufku üzerinde Michel Foucault'nun büyük ölçüde etkin olduğu 'makro sosyal inşacılık' ve *eleştirel söylem analizi* (Wodak ve Meyer, 2009) sosyal psikoloji araştırmalarında (örn., yapıbozumcu perspektifte) karşılık bulmuştur.

Arkonaç'ın (2012) editörlüğünü yaptığı "Söylem Çalışmaları" kitabı bu hattın Türkiye'deki yansımalarına bazı örnekler içermektedir. Eleştirel söylemsel psikoloji açısından, toplumsal cinsiyet (Şah ve Tekdemir, 2021), flört şiddeti (Çimen ve Şah, 2022), 'kadın olmak' söylemi (Elçi, 2011), Hrant Dink cinayetinin anlamlandırılması (Çoker, 2012) ve işgal evi/müşterekleştirme deneyimleri (Atabinen ve Tekdemir, 2020) hakkındaki kimi nitel araştırmaların açıklayıcı repertuarlar, kimlik konumlandırmaları ve/ya ideolojik dilemmalar temelinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Ayrıca, Türkçe literatürde eleştirel söylem analizine dayalı araştırmalar (Umuroğlu, 2017) ve bu analiz yaklaşımlarının tahlilini içeren derleme yayınlar (Şah, 2020) bulunmaktadır. Dil ve söyleme odaklı bu çalışmalarda indirgemeciliğe, pozitivistliğe ve istatistiksel-nicel metodolojik angajmana karşıt bir perspektif hâkim gözükürken, toplumsal sorunları inceleme konusu yapmaya dönük bir yaklaşım olduğu sezilmektedir.

2.2. Ruh Sağlığında Eleştirel Sorgulamalar ve Psikanalitik Güzergâh

İkinci güzergâh ruh sağlığı alanında toplumsal sorunları önceleyen ve şiddetsizlik odaklı yaklaşımlar geliştiren çalışmaları, psikanalizdeki postmodern açılımları ve toplumsal travma ve sınıf deneyimi olgularında psikanalitik temellendirmeler içeren yaklaşımları kapsamaktadır.

2.2.1. Ruh Sağlığında Eleştirel Sorgulamalar: Şiddetle Mücadele, Halk İçin Psikoterapi ve Toplumsal Sorunları Öncelemek

Şiddetsiz Birey, Aile ve Toplum: Ruh Sağlığı Alanında Şiddetsizlik Odaklı Yaklaşım ve Uygulamalar isimli derleme kitap çalışmalarında Çavdar, Üstünel ve Maçkalı (2024) şiddet olgusuna –Urie Bronfenbrenner’den mülhem– bütüncül bir bakış getirerek şiddetsizlik odaklı önleyici ruh sağlığı çalışmalarına eğilmiştir. Sözelimi, toplumsal cinsiyet temelli şiddetle mücadele çağrısı/arayışları ve kesişimsellik odaklı çalışma prensiplerini incelemeleri, ruh sağlığı çalışanlarının psikoterapide şiddet(sizli)ge odaklanmasına alan açan eleştirel bir zemin sunmaktadır. Güç ilişkilerine odağını çeviren, feminist teori ve pratikten beslenen çift ve aile terapisi yaklaşımının, bu bağlamda bir örnek olarak değerlendirilmesi mümkündür (Kılınçer, 2022). Çocukluk yaşantılarındaki şiddet öykülerinin ve partner şiddetine maruziyetin anksiyete, depresyon ve somatizasyon gibi psikolojik belirtiler üzerindeki etkisini (Eyüpoğlu, 2014) ya da kadınların şiddet içeren ilişkilerde kalma kararlarının sosyo-ekonomik ve kurumsal temellerini (Yalcinoz-Ucan, 2022) irdeleyen nicel-nitel araştırmalar da klinik psikolojide feminist bir hatta işaret etmektedir. Sivil toplum örgütlerinin travma olgusuna yaklaşımlarını desteklemeye dönük çabalar, örneğin travmatize olmuş LGBT bireylere destek olurken travmayla başa çıkmanın yollarına dair yürütülen tartışmalar, halk sağlığı konusundaki psikolojik açılımlar ve göçmenlere odaklanması (Namer ve Hünler, 2014; Namer ve Razum, 2022) bu çerçevede ele alınabilir. Yanı sıra, Soma Katliamı’nda eşlerini yitiren kadınların kayıp ve yas süreçlerinin yorumlayıcı fenomenolojik analize dayalı incelenmesi (Demirok, 2022), 10 Ekim Ankara Garı Katliamı ve psikososyal destek bağlamında ‘acil durum psikolojisi’ için Türkiye özgülünde fikirler (Batur, 2015), toplumsal sorunları önceleyen klinik psikolojik bir perspektif veya psikososyal destek/dayanışma konusunda eleştirel bir ton içermektedir.

Ruh sağlığı sorunu yaşayan bireyler ve yakınları tarafından 2006 yılında kurulan Ruh Sağlığında İnsan Hakları Girişimi (RUSİHAK) hak temelli harekete dayanarak eşit katılımı savunan ve toplum-temelli hizmetleri önceleyen bir girişimdir (Zengin Dağdır, 2010).^{xxv} Türkiye Çocuklara Yeniden Özgürlük Vakfı (TCYOV), Tarlaşası Toplum Merkezi (TTM) ve İyi Sosyal Kooperatif Girişimi gibi oluşumlar da hak temelli eleştirel yaklaşımları ve psikososyal destek/dayanışma faaliyetleriyle öne çıkmaktadır. 2023’te kurulan Halk İçin Psikoterapi Derneği’nin ‘psikodiyalektik’ yaklaşımı ve “sınıfsal, cinsel, ırksal, etnik, kuşak farkı gözetmeksizin herkes için ulaşılabilirlik” ilkesi yine bu bağlamda dikkate değer bir gelişmedir.^{xxvi}

2.2.2. Postmodern Açılımlarla Psikanaliz

Kurumsal bir disiplin ve klinik bir uygulama olarak psikanalizin, Türkiye’de, kendine has kültürü ve modernleşme süreci sebebiyle geç karşılık bulduğunu savunan Gülerce (2008), geleneksel/İslami, Marksist, Kemalist ve liberal söylem içinde okuyarak psikanalizin gelişimini değerlendirmiştir. Psikanalitik bilgi/uygulamanın her düzeyinde dönüşümlerin gerekliliğini savunurken (Gülerce, 2012), sözelimi Kenneth Gergen ve arkadaşlarıyla beraber irdelediği üzere (Gergen ve ark., 1996), Batı ithali psikoloji

yaklaşımının karşısında dinamik, ilişkisel ve çokkültürlü bir perspektifi önelemiştir. Yazarın 'dönüşümsel-dönüştürücü' lafzıyla eleştirel psikanalitik bakış açısında postmodern bir tasavvurun etkin olduğu ifade edilebilir. *Psikanaliz ve Türban* (kısa-)başlıklı yayınında (12. bölüm, Gülerce, 2012) görülebileceği gibi, araştırma bulgularından yer yer hareket etse de ağırlıklı olarak teorik çözümler sunmaktadır.

2.2.3. Eleştirel-Politik Tasavvurda Psikanaliz: Toplumsal Travma, Emeğin Ruhsallığı, Sınıfın Bilinçdışı

Türkiye'de eleştirel-politik tasavvurda psikanaliz, Serol Teber'in –ortodoks Marksist bir eğilimle başlayıp Frankfurt Okulu çizgisine evrilen– yayınları dikkate alındığında 1970-80'li yıllara dek uzanmaktadır. Sözelimi, *Toplama Kampı Sendromu: Ruhun Ölümü* kitabı, Adorno ve Horkheimer'a atıflarıyla, insanın tarihsel, kültürel ve özyaşamöyküsel sürekliliğinden koparılışının ardında modern devlet aygıtının terörünün bulunduğu savunan politik-psikolojik bir içeriğe sahiptir (Teber, 1993). Psikanalize ilişkin ilgi Saffet Murat Tura sayesinde Althusser ve Lacan gibi isimlere yönelerek çeşitli entelektüel açılımlar göstermiştir (Tura, 1989/2010). Aktüelde ise, toplumsal travma ve sınıf deneyimi olgularına yönelik psikanalitik temellendirmelerin baskın olduğu gelişmeler gözlenmektedir.

Toplumsal travma. Özyıldırım ve arkadaşları (2017) travmatik etkiyi dinamik denge içindeki nesne ilişkisi düzlemini etkileyerek geçmiş içsel çatışmaları hareketlendirecek pahada ele almış ve toplumsal travmayı, "travmatik bir durumun bir grup insanı, bir topluluğu karşılıklık ve etkileşim içinde ilişik zamandalıkta (eşanlı) işleyen, gerileme, olağan nesne yatırımlarından uzaklaşma, kötü nesnelere baskınlaşması ve aşırı yüklenmesi ve yansıtma, içe yansıtma, yansıtımlı özdeşleşme başta olmak üzere çeşitli savunmalar aracılığıyla katmanlaşarak toplumsallaşması" (s. 122) olarak tanımlamıştır. Toplumsal travma ve etkilerini psikanalitik perspektifin kapasite ve potansiyellerine dayanarak kavramsallaştırma – özellikle ortaklık düşüncesine yapılan libidinal yatırımın geri çekilmesi ve benliklerin birbirleriyle özdeşleşmesinin zayıflaması açısından– 'toplum olma hissinin zedelenmesini' odağa almayı gerektirmektedir. Yazarlar, Türkiye İnsan Hakları Vakfı (TİHV) bünyesinde sürdürdükleri faaliyetlerinden hareketle, ağır insan hakları ihlallerine ve şiddete maruz kalan çocuk, kadın ve mülteciler örneğinde, toplumsal travmanın, ruhsallığın üzerindeki çok katmanlı etkilerini irdelemiştir (Özyıldırım ve ark., 2017). Özyıldırım'ın Ermeni Soykırımı'na travmaların kuşaktan kuşağa aktarılması açısından değil, suçluluk duygularının bilinçdışı sahiplenilmesi, suçluluğun kuşaktan kuşağa aktarılması ve olumsuz fetiş/anıt gibi kavramsallaştırmalar yoluyla güçlü psikanalitik açılımlar sunduğu çalışması (Özyıldırım, 2016/2022) ya da salgın zamanlarını toplumsal/kolektif travma ve geniş bir psikanalitik dağarcıkla irdelediği söyleşi/görüş metni (Özyıldırım, 2020) eleştirel-politik tasavvurda psikanalitik bir bakış açısına işaret etmektedir.

Emeğin ruhsallığı, sınıfın bilinçdışı. Sandıkçı (2018), anaakım endüstri ve örgüt psikolojisi çalışmalarını, kapitalist sermaye birikimi lehine çalışanların verimliliğini yükseltme amacına hizmet etmeleri nedeniyle eleştirmektedir. Buna karşı, 'emeğin ruhsallığı' yaklaşımını ortaya koyarak insanların hapsediği iş, işsizlik ve güvencesizlik kaskacına eleştirel bir zeminde emek mücadelesi perspektifiyle

yaklaşmıştır. Bu fikir yazısı, belirgin bir psikanalitik yaklaşım içermese de, sözgelimi Marksist-psikanalist Fromm'a atfı gibi detaylar ve genel kapsamı açısından, psikanalitik bağlama yabancı gözükmemektedir.^{xxvii} Gürsel (2023) ise, sınıf oluşum/bozuşum sürecinin bilinçdışı boyutlarını, geliştirdiği 'sınıfın bilinçdışı' kuramsal modelinde, ilerletici yahut geriletici olabilecek ideolojik-kurumsal-hafıza etkilerini hesaba katarak dört aşamada temellendirmiştir: (i) narsistik, (ii) ikircikli, (iii) uygar ve (iv) sembolik-etik aşamalar. Bu Marksist-psikanalitik temeldeki modelini somutlamak için 15-16 Haziran 1970 İşçi Direnişi'ni örnek olgu olarak merkeze almış ve materyal-doküman incelemesine dayanarak psikanalitik yorumlama hedefi ile çözümler yapmıştır. Bu perspektif antikapitalist/Marksist yaklaşım ile psikanalitik angajmanın harmanlandığı, özgün eleştirel psikolojik bir yönelim/çabaya işaret etmektedir.

2.3. Psikoloji Eleştirisi, Teorik Psikoloji ve Eleştirel-Tarihsel Güzergâh

Üçüncü güzergâh, psikoloji eleştirisinin belirgin biçimde odakta olduğu çalışmaları ve özel olarak teorik psikoloji ve psikoloji tarihinin etkileşimindeki alanı kapsamaktadır.

2.3.1. Meta-Teorik Gözlükle Psikoloji Eleştirisi ve Ötesi

Sosyal psikolojiye eleştirel bir yaklaşım olarak 'bağlamsalcılığı' irdeleyen (Harlak, 1996), 'etik-emik' yönelim konusunda pozitivizm eleştirisi geliştiren (Göregenli, 1997), olgu-değer ilişkisi, 'tarafsızlık miti' ve sorumluluk nosyonu özelinde etik-politik eleştiriler sunan (Göregenli, 2003, 2007), determinizm üzerine tartışma hattı açan ve 'dönüşümsel yaklaşımı' irdeleyen (Gülerce, 1997), pozitivistik-nicel metodolojiye reddiye ile karşıtlık kurmayıp 'nitel anlayışa' kapı aralayan (Bilgin, 2000/2006), postmodern ve 'sosyal inşacı' kritikler etrafında epistemolojik tartışmalar sunan (Arkonaç, 1999) ve 'feminist psikoloji' yaklaşımına dair arayışları ortaya koyan (Bolak-Boratav, 2001) yayınları dikkate alırsak, 1990'ların sonu itibarıyla psikoloji eleştirisinin çeşitli açılardan Türkiye'de belirginleşmeye başladığı tespitinde bulunabiliriz. Öte yandan, bu tespit ile psikoloji eleştirisinin 1990'larda 'başladığı' kastedilmemektedir (tarihsel bazı okumalar ve detaylar için bkz., Batur, 2006; Batur ve Aslıtürk, 2006).

İlerleyen on yıllarda ise psikoloji eleştirisi yeni açılımlarla derinleşmiştir: Gezi Direnişi örneğinde, tarafsızlık ve nesnellik söylemleri başta olmak üzere anaakım psikoloji anlayışının ve komplo teorilerinin kritiği (Demirok, Tepeli ve Yalçınöz, 2013; Tepeli ve Demirok, 2014), pozitivizmin beraberinde getirdiği epistemolojik şiddete karşı düşünümsellik, öznelarasılık, konumlandırılmış (*situated*) bilgi ilkelerinin eleştirel bakış için elzem olduğunu öne süren metodolojik tartışmalar (Gezici Yalçın ve Coşkan, 2021), psikolojide nitel araştırma yöntemlerine ilişkin açılımlar (Peker-Dural ve Karasu, 2023; Tanyaş, 2014), psikoloji disiplini ile savaş-ordular arasındaki ilişkinin irdelenmesi (Karasu ve Çoker, 2018), bilim felsefesi ve epistemolojik duruşlar etrafında yürütülen tartışmalar (Akfırat, 2019; Altınal, 2010), nine psikolojisi (*bubba psychology*), indirgemecilik, köken miti, güven krizi, toplum tasavvurları gibi tematik odaklarda sosyal psikolojide 'sosyalın' seyrine yönelik tarihsel kritikler (Kuşdil, 2023), cinsiyetçi yanlılıklar

konusunda psikoloji eleştirisi ve feminist psikolojik yaklaşımlar (Boyacıoğlu ve Hünler, 2018), queer teori ile psikoloji arasında bağ kurmaya dönük arayışlar ve söylemsel psikolojik tartışmalar (Şah, 2013, 2017), psikolojinin krizinin sebeplerinin salt metodolojide değil, düşünsel bir zeminde olduğunu savunan ve sosyo-politik etkenlerin rolünü inceleyen çözümlenmeler (Düzen ve Uysal, 2022; Uysal ve Düzen, 2022) ve psikolojinin Kürt meselesi karşısındaki sessiz seyirciliği^{xxviii} üzerine etik-politik kritikler (Bayad ve ark., 2022) bunlar arasında sayılabilir. Bu yazı da, eleştirel teori ile besleyerek psikoloji eleştirisini geliştirme ve Türkiye bağlamında eleştirel psikolojik yönelimleri sınıflandırma çabası ile bu başlıkta adreslenebilir.

2.3.2. Teorik Psikoloji ve Psikoloji Tarihi

Merkez ve çevre kavramsallaştırmasıyla yaklaşım (Batur, 2014), kapitalist sistemin gelişiminde Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinin dünya pazarının ‘merkezini’ imlemesi, dünyanın geri kalanının ise yoksul ‘çevreyi’ oluşturması kritiğinden hareketle *psikolojinin çevreleşmesinin* tahlili (Aslıtürk ve Batur, 2015) teorik ufkun baskın olduğu eleştirel-tarihsel bir perspektife işaret etmektedir. Sözgelimi, Georg Anschütz anlatısıyla Türkiye psikoloji tarihi yazımındaki ‘köken mitosunun’ karşısında (Batur, 2005), Tanzimat, Jön Türk Devrimi, Cumhuriyet Dönemi ve 1950’ler olmak üzere, psikolojinin kurumsallaşma seyrinin, tarihsel dönüm noktaları nezdinde ve sosyo-politik belirleyenlerin hesaba katılarak incelenmesi, 2000’ler öncesi psikoloji tarihi yayınlarında rastlanmayan içeriklerdir (Batur, 2006). Yine, Muzaffer Şerif’in tasfiye edilmesinin arka planındaki politik iklimin izini sürmek, siyaset-psikoloji ilişkisini görünür kılmak ve ‘psikolojik bilginin sosyolojisini’ irdelemek, bu eleştirel-tarihsel perspektif ile mümkün gözükmemektedir (Batur ve Aslıtürk, 2004). Büyük ‘adamlar’ ve büyük olaylar kronolojik-manzumesi olarak popüler tarih yazımı sorunun karşısında, ancak eleştirel bir duruşla psikoloji tarih yazımı, psikoloji felsefesi ya da teorik psikoloji ile kurduğu organik ilişki sayesinde psikolojinin hem ideolojik karakterini hem de modern-kapitalist toplumda edindiği rolü irdelemeye zemin açabilir. Bu yaklaşım, yalnızca kriz dönemlerinde değil, daimî gündem olarak önem taşımaktadır (Batur, 2003).

Batur’un 2000’lerin başından itibaren süregelen bu çalışma konularının Türkiye’de başka isimlerce yeterince yaygınlaşmadığı anlaşılmaktadır. Batur ve arkadaşlarının girişimiyle 2008’de başlayan ve ilerleyen süreçte TODAP inisiyatifinde şekillenen *Eleştirel Psikoloji Bülteni* ve *Eleştirel Psikoloji Sempozyumu* bu hat içinde, yani eleştirel-tarihsel-teorik yaklaşım için dikkate değer gelişmelerdir (bülten, sempozyum, “Marksist psikoloji” ve “ELEPS” e-posta grubu/toplulukları gibi, bazı gelişmelere ilişkin detaylar için bkz., Kayaoğlu ve Aslıtürk, 2013; Şensoy ve ark., 2013).

2.4. Mesleki Örgütlenme, Psikoloji Bilgisiyle Eleştirel Uygulamalar ve Aktivist Güzergâh

Dördüncü güzergâh, fikri temelleri 2008’de atılan^{xxix} ve Aralık 2010’dan beri dernek statüsünde varlık gösteren psikolog meslek örgütü, Toplumsal Dayanışma İçin Psikologlar Derneği’ni (TODAP) konu edinecektir.

Emek, toplumsal dayanışma ve eleştirel psikoloji eksenleri TODAP'ın sacayağı mahiyetinde, resmi olarak tüzüğünde ve süregelen faaliyetlerinde yer etmiştir (bkz., TODAP Tüzüğü, Madde 2; ayrıca bkz., Gürsel, 2010; Şensoy ve ark., 2013). *Eleştirel/Muhalif Bir Psikoloji Örgütüne İlişkin Tezler* başlıklı, Eylül 2010 tarihli yazısında Batur (2010) kendi penceresinden, dernekleşmeye giden sürece ilişkin bir bakıma memnuniyetsizliklerini ve (yapıcı denebilecek) eleştirilerini dile getirmiştir.^{xxx} Bundan üç yıl sonra ise, biri iyimser (Şensoy ve ark., 2013), diğeri kötümser (Kayaoğlu ve Batur, 2013) denebilecek tablolar sunan iki yayında, TODAP, Türkiye'de eleştirel psikoloji konusundaki aktüel gelişmeler bağlamında konu edilmiştir. 11 yıl sonra bugün, kurumsal olarak 14 yıla varmış sürecin incelikli bir okumasını yapmaya çalışmak bu metnin kapsamı açısından uygun olmasa da, TODAP'ın eleştirel psikoloji iddiasını genel bir bakışla ele almayı gerekli görüyorum.

Şensoy ve arkadaşlarının (2013) yazısında minimal bir kritik olarak yer bulan, Kayaoğlu ve Batur'un (2013) ise yoğun bir eleştiriyle sözünü ettiği konu, TODAP'ın eleştirel psikoloji iddiası üzerinedir. Kayaoğlu ve Batur (2013) "eleştirel psikolojinin ne olduğu" tartışmasının tamamlanması bir yana, düzgün bir şekilde başlamadığını savunmuş, eleştirelliğin içinin geleneksel sol ideoloji ve muhalif/radikal politik söylemle doldurulmaya çalışıldığını ifade etmiştir. Dahası, dayanışma ve emek eksenleri için çabaları da çeşitli açılardan yetersiz bulmuştur. Yazarlara göre, TODAP bir bakıma 'erken doğumdur' (s. 927) ve yetersiz bir teorik ufukla örülen muhalif psikoloji anlayışının, anaakım psikolojinin teorik ağırlığına direnebilmesi güç olacağından, TODAP'ın hayatta kalıp kalmayacağı veya ne kadar dayanacağı şüphelidir.

Bana kalırsa,^{xxxi} bu şüphe ve kritik, bugün önemli ölçüde ortadan kalkmıştır. TODAP'ın TEKEL İşçi Direnişi'ne katılımı (Aralık 2009) başlayan eylemliliği ve Gezi Direnişi ve 'barış/çözüm süreci' dönemlerindeki gelişimi hesaba katıldığında, 2015 öncesi süreçte muhalif bir mesleki örgütlülük için nispeten elverişli koşullar olduğu savunulabilir. İlerleyen yıllar itibarıyla düşünüldüğünde ise Türk Psikologlar Derneği (TPD)^{xxxii} karşısındaki konumu, üye sayısının sınırlılığı, İstanbul ve İzmir dışında diğer şehirlerde etkili olamaması, mesleki örgütlenme ve işleyişteki problemler^{xxxiii} ve yaşanan kopuşlar^{xxxiv} iyimser olmayan bir tabloya işaret eden ve etraflıca tartışılmaya değer konular arasında gözükmektedir. Fakat sağ-popülizmden beslenen mevcut politik şiddet ikliminde hâlâ emek, toplumsal dayanışma ve eleştirel psikoloji iddiasıyla varlığını sürdürmekte oluşu (yani, 'erken doğumuna' rağmen hayatta kalabilmesi), TODAP'ın önemli bir sınav vermekte olduğuna (hatta ileri giderek, sınavı verdiğine) işaret etmektedir. Dahası, TODAP'ı diğer muhalif mesleki/sendikal örgütlenmelerden farklılaştıran unsur olan, eleştirel psikoloji iddiasının da başat biçimde sürmesi dikkate değerdir. Kimisi olağanlaşan, kimisi akamete uğrayan ya da tamamlanan, kimisi süren, kimisi yeni başlayan –Eleştirel Psikoloji Sempozyumu, Psikologlar için LGBTİ'lerle Çalışma Kılavuzu, Eleştirel Psikoloji Kampı, Psikoloji ve Toplum Bülteni, Psikoloji Lisans Eğitimi Üzerine Öğrenci Forumları, Ötekisiz Psikoloji Atölyeleri, Eleştirel Psikoloji Dersliği, çalıştaylar, çeviri ve derleme kitap çalışmaları gibi– faaliyetler eleştirel psikoloji konusundaki ısrarın

karşılığı olarak değerlendirilebilir. Yanı sıra, Soma'da, pandemi döneminde ve deprem bölgelerinde sürdürdüğü "psikososyal dayanışma faaliyetleri" (bkz., Deprem Sonrası Değerlendirme Raporu), Psikososyal Dayanışma Ağı'ndaki (PSDA) kurucu denebilecek rolü (örn., 10 Ekim sonrası PSDA Ankara çalışmaları) ve çeşitli toplumsal meselelerde kamuoyu oluşturmaya dönük girişimleri, aktivist bir kimliğin belirdiği eleştirel uygulama/faaliyetler olarak görülebilir.^{xxxv}

Tüm bunlara göre, TODAP'ın aktivist kimliği ve (olumlu-olumsuz yönleriyle) örgütlenme deneyimleri ile eleştirel psikoloji iddiası arasında kaçınılmaz denebilecek, praxis oluşturucu bir bağlantı olduğu söylenebilir. Eleştirel psikoloji üretme iddiasının sürmesi pek çok açıdan bu iddiayı sahiplenen bir örgütlenme veya bu maksatla bir araya gelmeyi kolaylaştıran platformların bulunmasıyla yakından ilişkilidir. TODAP'ın eleştirel psikolojinin nelğine ilişkin bütünlüklü bir kavrayıştan yoksun olduğu, hatta 'psikoloji eleştirisinden' öteye geçmekte zorlandığı değerlendirmelerine (Batur, 2010; Kayaoğlu ve Batur, 2013) –büyük ölçüde, bugün için de– katılıyorum. Buna rağmen, eleştirel psikoloji iddiasının TODAP açısından nokta konulup başlanılan değil, yıllara yayılan bir süreçsellik, arayış ve kolektif öğrenme deneyimi ile anlaşılabilceği kanaatindeyim. Batur'un (2010) 'yavaş ve emin adımlarla' ifadesiyle kastı muhtemeldir ki bu denli bir yavaşlık değildi; ancak gelişmeler dikkate alındığında, TODAP'ın anaakım anlayış ve uygulamalara karşı eleştirel/muhafiz tutumunun ve mevcut eleştirel yönelimli psikoloji kavrayışının yakın-vadede (yine) *iyimser olmasa da*, Türkiye'de eleştirel psikolojinin 'kurumsallaşması' konusunda, sözgelimi ikinci 10 yılında, *umuda* ve güçlü bir potansiyele işaret ettiğini savunuyorum. Bu dönüşüm için katkı ve çaba sarf ederek, örneğin *Eleştirel Psikoloji Enstitüsü* gibi, faaliyetleri sürdürülebilir kılacak çatı arayışlara yönelmek önemli olabilir. Yanı sıra, TPD ve Der-Mez gibi mesleki örgütlenmelerle ortak zeminler geliştirmek önemli gözükmektedir. Eleştireliliğin sınırlı kalışı problemi başta olmak üzere, bir çeşit mikro-iktidar alanı yaratma, çoğulculuktan uzaklaşma ve muhafiz duruşun sönümlenmesi gibi çeşitli 'riskler' karşısında TODAP'ın özdeşünümselliği incelemesi ve koruması gerekliliği açıktır.

2.5. Salt Akademik Olmayan Güzergâh, Entelektüel-Sofistike Arayışlar

Beşinci ve son güzergâh, entelektüel-sofistike arayışlar açısından dört değiniyi içermektedir.

(i) Gündüz Vassaf'ın bir psikolog olduğu ve '80 darbesinden sonraki süreçte istifa edene dek Boğaziçi Üniversitesi Psikoloji Bölümü'nde öğretim üyeliği yaptığı pek bilinmemektedir.^{xxxvi} Yazarın *Cehenneme Övgü: Gündelik Hayatta Totalitarizm, Kimliğimi Kaybettim, Hükümsüzdür!, Tarihi Yargılıyorum* gibi deneme yazılarından oluşan kitaplarında özgün ve güçlü eleştirel bir ton söz konusudur ve bu çalışmalarında psikolojik bir perspektifin izini sürmek mümkündür (Vassaf, 2012, 2015, 2019).

(ii) Fatih Altınöz'ün girişimiyle başlamış ve 1992-98 yılları arasında yayımlanmış *Şizofrenji* fanzin^{xxxvii} kamusal söylemde temsil edilmeyen psikologlara, 'hastalara' ve yazarlara alan açarak sofistike-eleştirel üretilere kapı aralamış ve bir kült hâline gelmiştir (bkz., Mortenson ve Karaoğlu, 2015).

(iii) Çağatay Çoker'in, üniversitede bir öğretim elemanı olmasına karşın, kurumsal akademiye hapsolmadan disiplinlerarası, eleştirel-yaratıcı bir perspektifi içselleştirmiş bir eleştirel/sosyal psikolog olduğu ifade edilebilir (Çoker, 2015, 2020; bir söyleşi için bkz., Türkkan, 2019).

(iv) 2013'ten beri yayın hayatını sürdüren *Onto Psikoloji Dergisi*'nin bazı sayı ve içerikleri, örneğin "Ev" özel sayısı (Sayı 22, S. Karlıdağ ve M. Karasu, ed.) ve V for Venus görsel tasarım içerikleri (E. Ömürüş, ed.) özgün eleştirel tonlara sahiptir.^{xxxviii}

Anlaşılabileceği üzere, eski ve yeni kuşak denebilecek iki portre/isim ve iki dergiye dair bu değinide, eleştirel yönelimli psikolojik duruşa ilişkin yalnızca bir 'yakıştırma' söz konusudur. Hedefler ve psikoloji eleştirisi konularında bir bütünlük barındırmayan ve salt akademik olmayan bu yaklaşımlar, psikoloji bilgisiyle 'eleştirelliğin' Türkiye'de kurumsal akademi dışında imkânını düşünmeye çağırان bir pahaıdır.

3. TÜRKİYE'DEKİ ELEŞTİREL PSİKOLOJİK PANORAMA İÇİN KRİTİKLER

Eleştirel yönelimli psikolojiler için Türkiye'deki panoramayı yansıtan yukarıdaki sınıflandırma, bilindiği kadarıyla eleştirel psikolojinin Türkiye'deki seyrini konu edinen ilk (ve kapsamlı tek) yayın olan, Batur ve Aslıtürk'ün (2006) çalışması ile karşılaştırmalı biçimde kritik edilecektir. Devamında ise, mevcut sınıflandırmaya has üç konu ele alınmıştır. Bu sayede eleştirel yönelimli psikolojiler sınıflandırmasının içeriği ve anlamı belirginleşecektir.

3.1. Batur ve Aslıtürk'le (2006) Karşılaştırmalı Kritikler

Eleştirel psikolojinin Türkiye'deki yansımaları ya da daha doğru bir ifadeyle, Türkiye'deki eleştirel yönelimli psikolojiler için, ikinci bölümde sunduğum ve Tablo 1'de özetlediğim 5 güzergâh / 12 hat, Batur ve Aslıtürk'ün (2006) incelemesine öykünerek biçimlenmeye başlamıştır. En başta "eleştirel yönelimli psikolojiler" ifadesi ile yazarların kullandığı "eleştirel ve muhalif psikolojik yaklaşımlar" ifadesi arasında bir denklik olduğu görülebilir. Diğer bir ifadeyle, doğrudan "eleştirel psikoloji" ifadesini kullanmaktan imtina etmek, bir yaklaşım benzerliği işlemektedir. Öte yandan, çeşitli farklılıklar söz konusudur. Yazarların, Türkiye'deki –yukarıda özetlenmiş– *eleştirel ve muhalif yaklaşımlar* sınıflandırması (i) ulusalcı, (ii) radikal demokrat, (iii) sosyalist/Marksist ve (iv) liberal olmak üzere, birbiriyle kesişimi zor denebilecek dört ideolojik/politik eğilimi veya konum alışı ayırt ediyor gözükmektedir.^{xxxix} Buradaki *eleştirel yönelimli psikolojiler* sınıflandırması ise, bu eğilimlerden ikinci ve üçüncüsünü ağırlıkla içerdiği varsayılabilir olsa da politik angajmanlara değil, çalışma konuları ve kimi disiplinler ayrımlara dayanmıştır. Bu farklılık, sınıflandırmanın okunaklılığını nispeten kolaylaştırmak ve (örneğin, alt-başlıklarıyla) sistematize edebilmek amacına dayanmasının yanı sıra, güncel gelişmeleri derlemenin mümkün bir yolu ve kurulabilecek bağları çıkarsayabilmek için araç olarak görüldü. Bunu 5 güzergâh açısından sırayla açalım:

Sosyal Psikoloji Bilgisiyle Eleştirel/Politik Güzergâh, Batur ve Aslıtürk'ün (2006) sınıflandırmasındaki “Kültürel psikoloji ve dönüştürücü çabalar” ve “Postmodernizm, sosyal inşacılık ve sosyal temsiller” kümelerinin (yani, radikal demokrat ve liberal eğilimlerin) bir bileşimi olarak görülebilir. Ayrıca yazarların Marksist yaklaşımlar içinde değerlendirdiği Muzafer Sherif'i de içermektedir. Temel farklılık ise, kültürel psikoloji yerine “sosyal/politik psikolojinin” öne çıkarılmış olmasıdır. Batur ve Aslıtürk'ün (2006) makalesinin 18 yıl önce yayımlandığı dikkate alınır, Türkiye bağlamının da ötesinde uluslararası literatürdeki kurucu vasfı ve değerli çalışmaları ile Kağıtçıbaşı'nın (1994b) ve/ya kültürel psikoloji ekolünün öne çıkarılmasının haklı sebepleri olduğu savunulabilir. Öte yandan, sosyal/politik psikolojide gruplararası ilişkiler analiz/açıklama düzeyindeki çalışmaların yükselişini hesaba katmak gerektiği kanaatindeyim. Günümüz sosyal kimlik teorisyenleri ve araştırmacılarının da yaptığı gibi (Reicher, Spears ve Haslam, 2010/2018), bunda Sherif ve arkadaşlarının (1961/1988) teorik mirasını özellikle vurgulamanın gerekliliği açıktır.^{xl} Burada Sherif'in yanı sıra Adorno da öne çıkarılarak iki hat bir arada ele alındı. Bunlara göre, kendi başına bir alt-başlık olduğu göz önünde bulundurulsa, kültürel psikoloji yadsınmadan sosyal/politik psikoloji tandansı öne çıkarılmıştır. Bunlar dışında, eleştirelilik potansiyeline Batur ve Aslıtürk'ün (2006) de değindiği sosyal temsiller ekolü yine artan ilgi açısından ön plana getirilmiş, çevre psikolojisi sahası (Bilgin, 2011b; Göregenli, 2015; Kırıl Uçar ve Hasta, 2020) yeni olarak dahil edilmiş ve –eleştireliliği yaygın biçimde sorgulandığı üzere– sosyal inşacılığın ‘mikro’ kanadı (kimi örnekler için bkz., Arkonaç, 2012) dışarıda bırakılarak yalnızca makro sosyal inşacılık ve eleştirel söylemsel psikoloji bağlamında kimi yaklaşımlar dahil edilmiştir.

Ruh Sağlığında Eleştirel Sorgulamalar ve Psikanalitik Güzergâh özerk bir başlık olarak Batur ve Aslıtürk'ün (2006) sınıflandırmasında bulunmamaktadır, ancak spesifik olarak psikanaliz, “Marksist yaklaşımlar” kümesinde yer bulmuştur. Burada, yazarların tarihsel bir okumayla değindikleri portreler olan Serol Teber ve Saffet Murat Tura –yeni bir şey söylemek olmayacağı için– detaylı biçimde ele alınmadı. Bunun yerine, ‘yeni kuşaktan’ denebilecek psikanalitik yaklaşımlar (Gürsel, 2023; Özyıldırım ve ark., 2017) üzerinde duruldu. Ayrıca Gülerce'nin (2012) postmodern tasavvurda nitelenebilecek eleştirel psikanalitik perspektifi ve klinik psikoloji-psikoterapi, psikososyal destek ve halk sağlığı olmak üzere geniş bir yelpazede ve/ama ortaklaştırılabilir yaklaşım ve çalışmalar (örn., Çavdar, Üstünel ve Maçkalı, 2024; Namer ve Hünler, 2014; Yalcinoz-Ucan, 2022; Zengin Dağdır, 2010) ve ruh sağlığı konusunda faaliyetleri olan hak temelli sivil toplum örgütleri (örn., RUSİHAK, TTM) bu güzergâhta yer aldı.

Psikoloji Eleştirisi, Teorik Psikoloji ve Eleştirel-Tarihsel Güzergâh, Batur ve Aslıtürk'ün (2006) makalesinde başlıklandırma olarak bulunmasa da, makale bütünüyle bir *psikoloji tarihi* çalışmasıdır ve teorik psikolojiyle diyalog içindedir. Bu güzergâhta Batur ve arkadaşlarının 2000'lerin başından beri sürdürdükleri çalışmaları özel olarak ele almak ve eleştirel yönelimli psikoloji ifadesiyle değil, eleştirel psikoloji olarak nitelendirmek olmazsa olmaz gözükümüştür. Ayrıca, psikoloji eleştirisini çeşitli boyutlarda

içeren güçlü çalışmalara da (örn., Bayad ve ark., 2022; Bolak-Boratav, 2001; Gezici Yalçın ve Coşkan, 2021; Göregenli, 2003; Kuşdil, 2023; Peker-Dural ve Karasu, 2023) özel olarak yer verilmiştir.

Mesleki Örgütlenme, Psikoloji Bilgisiyle Eleştirel Uygulamalar ve Aktivist Güzergâh eleştirel psikoloji iddiasıyla TODAP'a ayrıldı. Batur ve Aslıtürk'ün (2006) makalesinde bu içerik bulunmamaktadır; çünkü yayımlandığında TODAP henüz kurulmuş değildi. Ancak bu makalenin ardılı denebilecek bir yayın (Kayaoğlu ve Batur, 2013) ve spesifik olarak psikolog meslek örgütü konusunda tartışma yürütülmüş bir denemeyi (Batur, 2010) dikkate alarak, değerlendirmelerden bazılarına katılıp kimisini eleştirerek, TODAP'ın eleştirel yönelimli psikoloji yaklaşımını irdelenmeye değer gördüm.

Salt Akademik Olmayan Güzergâh, Entelektüel-Sofistike Arayışlar dahilindeki içerikler de Batur ve Aslıtürk'ün (2006) yayınında bulunmamaktadır. Bu güzergâhın kendi içinde bütünlük arz etmeyen kompozisyonu dikkate alınır, bu bir eksiklik olarak düşünülemeyecektir. Fakat buradaki tek önemli konu Gündüz Vassaf üzerinedir: Batur ve Aslıtürk (2006) 1980 öncesi ve dolaylarındaki bazı çalışmalarına atıfla Gündüz Vassaf'ı "Marksist yaklaşımlar" başlığında ele almış; ancak bu sınıflandırmaya "açıkça (açık bir beyanla) Marksist olmadığını ve dönüştürücü çabalar içindeki psikologlarla daha fazla ortak noktasının olduğunu unutmamak gerektiği" (ss. 31-32) sözleriyle bir çeşit şerh düşmüştür. Bu açıdan, Batur ve Aslıtürk'ün (2006) makalesinde ve bu makalede 'iki farklı' Gündüz Vassaf olduğu söylenebilir. Burada, – yazarların Gündüz Vassaf konumlandırmasına ve şerhine itiraz getirmeksizin– Gündüz Vassaf'ın erken dönem akademisyen kimliği ve eleştirel/muhafız psikoloji anlayışının değil, kişisel tarihinde daha geniş yer kaplayan entelektüel/düşünür/yazar kimliği ile eleştireliliğinin öne çıkarılması tercih edilmiştir.

Beş güzergâha ilişkin karşılaştırmalı kritiklere ek olarak denilebilir ki, bu makalede (yani, mevcut eleştirel yönelimli psikolojiler sınıflandırmasında) Batur ve Aslıtürk'ün (2006) yayınında olduğu gibi, sözgelimi 1846/1869 yılından başlayan ve 2000'lere varan bir tarihsel okuma yoktur. Başat tarihsel kırılımları hesaba katan geniş bir anlatı örmek yerine, 1980 sonrası, sözgelimi 1990'ların sonundaki gelişmelerden izler içeren ama daha ziyade 2000'ler sonrası süreç ve aktüel gelişmeleri merkeze almaya odaklı bir değerlendirme söz konusudur. Buna göre, mevcut makale, bir psikoloji tarihi çalışması değil, ondan beslenen ve güncel gelişmelere dair geniş hacimde kritikler barındıran, dolayısıyla meta-teorik bir gözlükle psikoloji eleştirisi ve ötesine alan açan bir içeriğe sahiptir.

3.2. Eleştirel Yönelimli Psikolojiler Sınıflandırmasına Dair Üç Özel Kritik

Batur ve Aslıtürk'ün (2006) makalesi ile karşılaştırmalı kritiğin ardından, burada serimlenmiş eleştirel yönelimli psikolojiler için üç özel kritikte bulunulacaktır: (i) sosyal psikolojiye eşitleme sorunu, (ii) varsayılan ayrımlara karşı kurulabilecek bağlar, (iii) eleştireliliğin mahiyeti ve yordamı.

(i)

Türkiye'deki eleştirel yönelimli psikolojileri irdelleyen makaledeki mevcut sınıflandırma Parker ve Burman'ı (2008, ss. 108-109) neredeyse haksız çıkaracak kadar 'sosyal psikolojik' bir pahaadır. Yazarlara

göre, sosyal psikolojinin bir formu veya sadece sosyal psikolojiyle ilgili addetmek eleştirel psikolojiye yönelik temel yanılgılardan biridir. Parker ve Burman (2008) bu haklı eleştirilerinde, sosyal psikolojinin başat rolünü dışlamadan, eleştirel psikolojinin sosyal psikolojiden ibaret olmadığına işaret etmiştir.

Birincisi, özellikle toplumsal meseleleri inceleme konusu hâline getirebilmesi ve analiz/açıklama düzeyi açısından (bkz., Doise ve Valentim, 2015) disipliner denebilecek yatkınlığı dolayısıyla^{xli} psikolojiye eleştirel açılımlar konusunda –Türkiye’de de– sosyal psikolojinin konumu ‘doğal olarak’ öne çıkmaktadır. Gulbenkian Komisyonu’nun (1995/2012) Sosyal Bilimleri Açın raporu/kitabında sosyal bilimlerin tarihsel kuruluşunun irdelendiği 1945’e kadarki ilk bölümde şu ifade geçmektedir (s. 32): “(...) *ağırlığı toplum içinde bireyi çözümlemeye veren başka psikolojik teoriler de vardı. Bu sosyal psikolog denen akademisyenler, sosyal bilim kampında kalmaya çalışıyorlardı. Ancak sosyal psikoloji kurumsal özerkliğini tam olarak kazanmayı genellikle başaramadı ve psikolojiye göre, iktisat tarihinin iktisada göre düştüğü marjinal konuma benzer bir konumda kaldı. (...)*” Erken dönemlerde Wundt ve Mead gibi isimlerin katkılarının peşi sıra Lewin (1951) ve Sherif (1961/1988) gibi isimlerin disiplini kurumsallaştırmadaki öncü rolleri ve daha sonra ise, özellikle Kıta Avrupası’ndaki açılımlar (Gergen, 1973; Moscovici, 1961/2008; Tajfel ve Turner, 1979) dikkate alındığında, –Gulbenkian Komisyonu’nun psikoloji içindeki azınlık statüsü nitelendirmesiyle– sosyal psikoloji sahası, anaakım psikolojide epistemolojik kopuşlara yahut da belirgin eleştirel duruşlara kapı aralamıştır (detaylı bir inceleme için bkz., Kuşdil, 2023). Sloan, Austin ve Warner (2006), Kuzey Amerika’da eleştirel psikolojinin seyrini değerlendirirken, faşizmden kaçarak Avrupa’dan gelen sosyal psikologların ve 1950-60’ların eleştirel/muhafız sosyal psikologlarının oynadığı rolü vurgulamayı ihmal etmemiştir. Buna göre, sosyal/politik psikolojinin Türkiye’de eleştirel yönelimli psikolojiler bahsinde öne çıkması (örn., Göregenli, 2004, 2005; Şen ve ark., 2023) şaşırtıcı değildir.

İkincisi ve bu durumun gerekçelendirilmesi konusunda daha önemlisi, kişisel angajmanım üzerinedir. İçinde kaldığım/kalmaya çalıştığım alanın sosyal psikoloji oluşu buradaki temellendirmeleri doğrudan etkilemiştir. (Tıpkı bir TODAP üyesi olarak TODAP’a eleştirel psikoloji iddiası dolayımında alan açmayı uygun görmek ve ilgili kısmın sözcük hacminin genişliği gibi.) Örneğin, bir gelişim psikoloğu veya psikanalist, Türkiye’deki eleştirel yönelimli psikolojilere bambaşka bir önceliklendirme ve sınıflandırma mantığı ile –muhtemelen benim yeteri kadar vakıf olamadığım veçhelerle– yaklaşabilirdi. Buna göre, rolünü yadsımsızın, eleştirel psikolojiyi sosyal psikolojinin bir formu saymamak yahut da eleştirel psikolojik arayışları sosyal psikolojiye eşitleme hatasına düşmemek önemli gözükmektedir.

(ii)

Eleştirel yönelimli psikolojiler için ayrımlara ve başlıklandırmalara başvurulması, temelde, Türkiye’deki panoramayı detaylandırmak ve yakından inceleyebilmek içindir. Sözgelimi, aynı eleştirel ‘güzergâh içinde’ konumlanmış kimi hatların teorik planda ve araştırmalardaki ‘bir aradalığı’ sürpriz değildir. Sosyal

temsiller ve sosyal kimlik ekolleri (örn., Bar-Tal, 2000; Elcheroth, Doise ve Reicher, 2011; Göregenli, 2012; Karlıdağ ve Kuşdil, 2021) arasındaki diyalog buna bir örnek olabilir ve bu örnekler arttırılabilir.

İlginç girişimlerden biri, eleştirel ‘güzergâhlar arasında’ köprüler kurmaya çalışmak olabilir. Dashtipour’un (2009) Lacancı psikanalitik yaklaşımla SKY’yi (Turner ve ark., 1987) temellendirme ve yeni açılımlar getirme çabasıyla esinlenerek, örneğin yukarıda tanıtılmış olan ‘sınıfın bilinçdışı’ kuramsal modelini (Gürsel, 2023), ideolojik tutum ve yönelimleri konu edinen, analiz/açıklama düzeyini ‘kurumlara’ taşıyan ve meşrulaştırıcı mitleri irdeleyen SBK ve SMK’nin (Jost, Banaji, ve Nosek, 2004; Sidanius ve Pratto 1999) teorik ve empirik katkılarıyla beslemek, sosyal/politik psikoloji ile psikanalitik perspektif arasında bir diyalog zemini sağlayabilir.^{xlii}

Türkiye’deki eleştirel yönelimli psikolojiler ile dünya ölçeğinde yerleşiklik kazanmış bazı eleştirel psikolojik gelenekler arasında bağlar kurmak da önemli bir çaba olabilir. Bu konuda çeşitli imkânlar belirmektedir. Anaakım psikolojide insanın deneyim ve eylemleriyle gündelik hayatını nasıl idame/idare ettirdiği (*conduct of everyday life*) yeterince dikkate alınmış bir konu değildir. Öte yandan, Holzkampçı eleştirel psikoloji ekolu (Tolman, 2009) sayesinde, gündelik hayat nosyonu psikoloji kuram ve pratiğinde giderek yer bulmaya başlamıştır (bkz., Schraube ve Højholt, 2016).^{xliii} Sosyal temsilleri, paylaşılan fikir-değer-pratikler olarak kavramsallaştıran Moscovici (1988) iletişim olgularına ve gündelik/sağduyu düşüncesine özel olarak eğilmiştir. Sosyal temsillere dair Türkiye’deki artan ilgi hesaba katıldığında, bu ilgiyi gündelik hayat nosyonu etrafında biçimlenen eleştirel psikolojik yaklaşımlarla besleyerek/diyalog içinde sürdürmeye çalışmak önemli bir girişim olabilir. Türkiye sosyal psikoloji literatüründe el değmemiş bir çalışma konusu/alanı olarak kalmış olan insan-eşya ilişkilerine dair perspektifi de (Bilgin, 2011b) gündelik hayatın idamesi/idaresi yaklaşımıyla köprü kurarak geliştirmeye çalışmak anlamlı gözükmektedir. Bu örneği eleştirel topluluk psikoloji (Davidson ve ark., 2006) ile SKY temelli perspektif açısından düşünmek de mümkündür. Ayrıca, kültürel psikoloji ekolündeki, sözgelimi dezavantajlı grupları güçlendirmeye dönük müdahale programları ve araştırmalar (bkz., Kağıtçıbaşı, 2007/2012) ile postkolonyal eleştirinin baskın olduğu katılımcı eylem araştırmalarından (Burton ve Ordóñez, 2015) veya Fanon ve Freire’nin perspektiflerinden beslenerek (Painter, 2015) bağlar kurmak –radikal/eleştirel hedeflere sevk edeceği ölçüde– düşünmeye değerdir. Aktivist güzergâhta ise, TODAP’ın farklı coğrafyalardan mesleki örgütlenmelerle bağlar kurmayı hedeflemesi bu çerçevede önemli olabilir.

Eleştirel yönelimli psikolojiler sınıflandırmasında, ideolojik tutumlar ve gruplararası süreçlere odaklanan ilk hat içinde Adorno ve Arendt, makro sosyal inşacılık ve eleştirel söylemsel psikoloji hattında ise Foucault değişini yapılmıştı. Buna, *habitus* ve sosyal temsiller arasında düşünsel bir benzerlik kurarak (bkz., Bilgin, 2005, s. 61) Bourdieu’yu da ilave edebiliriz. Bu portrelerden esinle sosyoloji, siyaset bilim, felsefe gibi disiplinler ve sözgelimi, spesifik olarak burada psikoloji eleştirisini temellendirmek için başvurulmuş Frankfurt Okulu ve eleştirel teori geleneği açısından bakıldığında, *disiplinlerarası*

olanakların emareleri belirlemektedir. Dahası, Marksist, feminist ve postkolonyal eleştirinin (bkz., Teo, 2005) ortak payda tesis edebilme potansiyellerini düşündüğümüzde, *disiplinlerötesi* bir perspektifin imkânları üzerine düşünmek elzem gözükmektedir. Tüm bunlar, ‘varsayılan ayrımlara’ karşı kurulabilecek bağların oldukça fazla olduğu kritiğini desteklemekte ve bir bakıma ‘daha’ eleştirel olanaklara kapı aralamaktadır. Peki, eleştirellikten tam olarak ne anlamalıyız?

(iii)

Burada serimlenmiş 5 güzergâh ve 12 hattın her zaman eleştirel/muhafif bir muhtevada olmayabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin, eleştirel gerçekçi bilim felsefesi temeline karşın (Akfırat, 2019), SKY’ye dayalı çalışmalar, anaakım pozitivist epistemolojik duruşu meşrulaştıran ve sürdüren bir zeminde de olabilmektedir (örn., Abrams ve Hogg, 1988). Dahası, sendikal hareket içinde ve bir çevreci olan Chico Mendes’in “sınıf mücadelesi olmadan çevrecilik sadece bahçıvanlıktır,” sözünden pay biçersek, sadece çevre psikolojisi sahası için değil, eleştirellik iddiası barındıran bütün psikoloji yaklaşımları için etik-politik eleştiri boyutunu öne çıkarmak elzemdir. Dolayısıyla, eleştirelliğin mahiyeti, araştırmacı ya da uygulamacının *psikoloji eleştirisini temellendirme biçimi* ve *eleştirellik hedefi*, dikkate alınması gereken konular arasındadır—bu sebeple, iki boyut Tablo 1’de birer sütun olarak özellikle sunuldu.

Sağduyu bilgisi temelli basit bir vokabüler egzersizle dahi yaklaşırsak, eleştirellik nosyonunun, nakıs etmek (noksanlığını/eksikliğini ortaya koymak), kritik, itiraz, revizyon ve reddiye gibi farklılaşan tonlarda çeşitlilik içeren bir kullanım değerine sahip olduğunu savunabiliriz. Parker’a (2022) göre, alternatif psikolojiler (ve diyebiliriz ki ‘eleştirellik’), karşı-psikoloji (*counter-psychology*), anti-psikoloji (*anti-psychology*) ve psikoloji-dışı (*non-psychology*) olmak üzere üç forma işaret eder ve psikoloji-dışı form antikapitalist yaklaşımıyla odağını kültürel-tarihselci eleştiriye çevirdiği ölçüde sahici bir eleştirel psikoloji tandansına sahiptir. Kayaoğlu ve Batur (2013) “politik olarak solcu ve özgürleştirici araştırmacıların, psikolojinin tarihsel ve toplumsal eleştirisini yapmak ve eleştirel psikoloji(yi) geliştirmek yerine, demokratikleşme uğruna psikolojideki bilgiyi yorumlamakla yetindiklerini” (s. 921) ifade etmiş ve bu tutumun Türkiye’de sürdüğünü savunmuştur. Bu değerlendirmede, psikolojide eleştirellik arayışlarının anaakım psikolojinin dışında konumlanmayı başaramamış olduğuna ilişkin kritik baskındır ve bu kritik bir bakıma Parker’ın (2022) izah ettiği psikoloji-dışı formun eksikliğine bir göndermedir.

Eleştirelliğin yordamı için geleneksel, anaakım veya ortodoks psikolojiden çıkış istikametini savunan bu görüşlerde açık veya örtük denebilecek bir ‘disiplin savunuculuğu’ baskınken, eleştirel psikolojiyi ya da psikolojide eleştirellik iddiasını, bir ‘yaklaşım savunuculuğu’ olarak gören yazarlar da vardır. Sözelimi, kolektif eylem üzerine eğilen bir sosyal kimlik araştırmacısı ve teorisyeni, Drury’nin (2003) ‘eleştirel *psikoloji*’ yerine ‘eleştirel *her şey*’ savunusu buna güçlü bir örnek teşkil etmektedir. Reicher’a (1997) göre ise, eleştirel psikolog olmak, akademik ve siyasi taahhütler gerektirir. Mevcut

psikoloji yapma biçimlerinin eleştirisi, insanca bir toplum tahayyülünü etkileyebileceği gibi toplum eleştirisi de yapabileceğimiz ve yapmamız gereken psikoloji türü üzerinde belirleyici olabilir. Bu karşılıklı bağımlılık gözetildiğinde iki açıdan da eleştirel olmanın önemine vurguyla, eleştirel psikologların yaptıkları psikolojinin mi, yoksa savundukları politikanın mı eleştirel olduğu konusunda beyhude tartışmalardan kaçınabilir ve politik pratikte ortaklaşmayı önceleyebiliriz. Bu ise *eleştirel gerçekçi* radikal bir psikoloji anlayışı ve pratiğine işaret edebilir.

Bu kadim ve bitimsiz denebilecek tartışmaya (disiplin vs. yaklaşım tartışmasına) dair görüşüm, coğrafyalara özgü gelişmeleri hesaba katmak gerekliliği üzerinedir. Eleştirel psikolojinin kendine güçlü bir damar olarak yer bulmaya başladığı ya da bulunduğu kimi coğrafyalarda (örn., Holzkampçı görüş ve Alman eleştirel psikoloji geleneği veya Latin Amerika'daki Martín-Barócu postkolonyal eleştiri) eleştirel psikolojiye dair disipliner bir çaba anlamlı ve değerli gözükmemektedir. Öte yandan, bunun izlerinin henüz filizlenemediği akademik/entelektüel bağlamlarda doğrudan bir eleştirel psikoloji iddiasının kurumsal akademi ve anaakım anlayış/uygulamalar karşısındaki *deus ex machina* vasfı, anaakım anlayışı 'tedavülden kaldırmak' ve dönüştürmek bir yana, kendini marjinalize etme riskiyle müzmin bir azınlık konumu vazedebilir. Bu görüşümle, pozitivist denebilecek *ilerlemeci* bir anlayışı öncelemeyi değil, engel ve fırsatları okumaya odaklı ve bağlama duyarlı, emik bir yaklaşımı savunuyorum.

Eleştirel psikolojinin Türkiye'deki görünümleri veya yansımalarına odaklandığımızda, eleştirel yönelimli psikolojiler arasında "eleştirel psikoloji" lafzının ve/ya iddiasının belirgin olduğu beş yer bulunmaktadır: (i) eleştirel söylemsel psikoloji (Şah, 2013; Wetherell, 2015) ve makro sosyal inşacılık, (ii) psikanalitik güzergâhta "sınıfın bilinçdışı modeli" (Gürsel, 2023), (iii) teorik psikoloji ve psikoloji tarihi hattı (Aslıtürk ve Batur, 2015; Teo, 2009), (iv) psikolog meslek örgütü olarak TODAP (Şensoy ve ark., 2013) ve kısmen de (v) sosyal temsiller ekolü (Bilgin, 2005; Howarth, 2006; Neculau, 2013). Öte yandan, bu belirgin konum alışıların dışındakileri (örn., sosyal/politik psikoloji veya eleştirel-politik tasavvurdaki psikanalitik yaklaşımları; örn., Göregenli, 2004, 2010; Özyıldırım, 2017; Sherif ve ark., 1961/1988; Şen ve ark., 2023) eleştirelilik dışı saymakta problemlerli bir yan olabileceği kanaatindeyim. Dahası, eleştirel psikoloji kavram çiftini içermemesi açısından kimi yaklaşımları dışta tutmak kadar, salt epistemolojik eleştirilere gömülü, toplumsal realite ve güç ilişkilerine odaklanmaktan uzak anlayışları (örn., Arkonaç, 2004) yegâne eleştirel psikoloji yaklaşımı saymak da problemlerli gözükmemektedir. Göregenli'nin (2007, s. 222) bu yaklaşımları –G. Acar-Savran'ın nitelemesine atıfla– 'estetize edilmiş ruh hâlleri' olarak görmesi, görelilik dehlizlerine karşı "eleştirel hedefleri" hatırlatan bir uyarı gibidir.

Son yıllarda İslami kesimde psikoloji eleştirisi ve eleştirel psikolojik arayışlar gözlenmektedir. İslami Psikoloji Topluluğu (İPT) ve İslam Düşüncesinde Psikoloji/Psikoterapi Platformu (İDP) gibi oluşumların seminer faaliyetleri ve özel olarak psikoterapi eleştirisi, TSSB ve OKB tedavisinde inanca dayalı müdahale modelleri bu kapsamda örneklerdir.^{xliv} Anaakım psikolojiye eleştirel bir iddianın olduğu

anlaşılan bu yaklaşımlarda İslam düşüncesiyle uyumlu bir psikoloji anlayışı geliştirme hedefi öne çıkmaktadır. Bu hedef ile söz konusu faaliyetler, sözgelimi Irmak'ın (2014) şizofreniyi *cinlerin* varlığına başladığı ve şizofreni tanısına karşı yerel din-iman şifacılarının müdahalesini savunduğu yaklaşımına (bir kritik için bkz., Düzen ve Uysal, 2022, ss. 141-143) kıyasla daha temellendirilmiş gözüke de aralarında ortak bir payda olduğu çıkarsanabilir. İncelikli bir değerlendirmeyi gerektiren bu gelişmeler, bu makalede bulunan sınıflandırmadaki eleştirelilik hedeflerine uzak/tezat düştüğü için dışarıda bırakıldı.

Eleştireliliğin mahiyeti ve yordamı konusunda bitimsiz denebilecek (ve özdüşünümseellik niteliği olduğu ölçüde bitmemesinde fayda olacak) bu tartışmalarda bir çıkar yol olarak eleştireliliğin hedefine odaklandığımızda, eleştirel sosyal bilimler için bir hedef olarak imlenen kurtuluşçu/özgürleşmeci eğilim (Habermas, 1968/1972) önemle odağa alınmalıdır. Toplumsal özgürleşmeci perspektifin, Türkiye'deki eleştirel yönelimli psikolojiler için ortak bir payda olamadığı tespitinde bulunmak kolay ve mümkündür. Diğer taraftan, bu hedefin bulunduğu ve bir potansiyel olarak belirlediği güzergâhlar eleştirel psikolojik bir yaklaşım savunuculuğuna güçlü bir alan açmaktadır.

SONUÇ YERİNE: ZORLUKLAR VE İMKÂNLAR

İlk bölümü psikolojinin sorunları ve hataları olduğu (daha açık bir ifadeyle, psikolojinin sorunlu bir bilim olduğu) *saptamasıyla* psikoloji eleştirisini temellendirmeye ayırdım. Burada meta-teorik bir gözlük edinmek (Teo, 2009, 2012) bir *ihtiyaç* olarak öne çıktı ve psikoloji eleştirisini eleştirel teoriyle beslemenin çeşitli olanakları belirdi. Makalenin temel odağına karşılık gelen ikinci bölüm, Türkiye'deki eleştirel yönelimli psikolojilerin bir *sınıflandırmasını* içerdi. Burada 5 eleştirel güzergâh ve 12 hat ayırt ettim. Buna devamla, üçüncü bölümde ise, Batur ve Aslıtürk'ün (2006) çalışmasıyla karşılaştırmalı kritikler ve mevcut sınıflandırmaya dair bazı konularda değerlendirmeler sundum.

Bir disiplinin belirli bir coğrafyaya özgü tarihsel seyrindeki eleştirel açılımlarının kapsamlı bir 'muhasabesini' yapabilmek güç bir iştir. Bir psikoloji tarihi çalışması olma iddiası taşımayan bu yazı, bazı saptama, ihtiyaç, sınıflandırma ve kritikler etrafında –öznel tonlar barındıran, mütevazı– bir değerlendirme olarak görülebilir. Derinlikli ve incelikli psikoloji tarihi çalışmalarına olan ihtiyaç, bu değerlendirme yazısı içinde bir derkenar olarak düşünülmalıdır.

En büyük zorluk, elbette atomize bakış ve indirgemecilik, bilimsel nesnellik ve politik tarafsızlık konularıyla ontolojik, epistemolojik/metodolojik ve etik-politik eleştirilerle irdelenebileceği üzere, "dünya görüşlerinin" ayırında dahi olamayan, buna kayıtsız kalan ve/ya statükocu eğilimleri olan anaakım anlayış ile mücadele çabası gibi gözükmektedir. Daha açık bir ifadeyle, bu perspektifteki bir psikoloğun, örneğin liberal bir dünya görüşüne sahipse, bunun ayırında olduğundan ve savunusu yapabileceğinden şüphe duyduğumu söylemeliyim.^{xiv} Bu, oldukça temeldeki bir zorluğa işaret etmektedir. Yanı sıra, psikolojik bilgi ve pratiğin etik-politik bir duruş imlediğini gözden kaçırarak

psikolojide eleştirelilik iddiası/arayışında olmanın beyhude bir çaba olacağı kanaatindeyim. Bu ise, eleştirel psikolojinin önündeki engel ve zorlukları *etiko-onto-epistemolojinin* bir parçası olarak *sosyo-politik ethos* (kavramsallaştırmalar için bkz., Stetsenko, 2020) açısından tartışmayı gerektirmektedir.

Psikolojideki aktüel krizin –görünen yüzü bu olsa da– sadece tekrarlanabilirlik ve WEIRD örneklem gibi konulara indirgenmesi ve ontolojik-epistemolojik-metodolojik-etik boyutlarıyla krize ilişkin açmazların bütüncül değerlendirilememesi de dünya görüşleri konusundaki dar ufka, yani özdüşünümsellik sorununa benzer biçimde, eleştirel-tarihsel perspektif yoksunluğuna işaret etmektedir. Psikolojideki eleştirel açılımlar ve eleştirel psikolojiler için zorluk ve engellere dair kritikler, eşanlı olarak anaakım perspektifin iktidar alanının kritiği anlamına gelebilir. Aslıtürk ve Batur’un (2015) disiplinler ayrışmaların beraberinde getirdiği uzmanlaşma, araştırma projelerinin finanse edildiği fonlar, psikolojinin çevreleşmesi ve *psychoboom* etkisi etrafındaki görüşleri makro boyutta kritikler olarak önem taşımaktadır. Uysal ve Düzen (2022) “sosyo-politik çarpanlar” olarak nitelendirdikleri ‘güvencesizlik’, ‘teşvik düzeneği’ ve ‘sosyal kaytarma’ konularındaki değerlendirmeleriyle anaakım bilim camiasının *adab-ı muaşeretine* kapılmanın dinamiklerini irdelemiştir. Yazarlara göre, bilgi üretmekten kendine-hizmet etmeye doğru gerilemiş, “psikolojinin neyin bilgisini ürettiği [sorusunun] çoktandır kimsenin sormadığı, ilgilenmediği, umursamadığı bir soru” (s. 12) olmasına yol açmıştır. Hünler, Namer ve Düzen (2024) KHK ile işlerine son verilen Barış Akademisyenleri örneğinde akademik özgürlük ihlallerini^{xlvi} ve bununla da bağlantılı olarak kamu-vakıf üniversitelerindeki psikoloji eğitiminin niteliksizleşmesi sorununu ele almıştır. Bu kritikler ve politik şiddet, katliamlar ve ayrımcılığın farklılaşan veçheleriyle şekillenen sosyo-politik koşullar, Türkiye’de eleştirel psikoloji iddiası benimseyeceksek, nasıl bir realite içinde, neyle mücadele etmemiz gerektiğine işaret etmektedir.

Bu zorluk ve engellerin karşısında, makalede sunulan eleştirel yönelimli psikolojiler sınıflandırması çeşitli imkânlar olduğunu göstererek ‘önümüzü görebilmeye’ olanak tanımaktadır. Eleştirel yönelimli psikolojiler arasında kurulabilecek bağlar ve eleştirel psikoloji ekolleriyle geliştirilebilecek diyalogların yanı sıra disiplinlerarası ve disiplinlerötesi perspektifler ‘eleştiriyi büyütme’ için önemli yollar olabilir. Psikolojideki anaakım kabul ve pratikleri değiştirmek ve eleştirel/muhafız/radikal bir psikolojiyi yaşanabilir bir dünya ve toplumsal özgürleşme için aracı kılmak istiyorsak sosyo-politik *ethos* açısından zorluk ve engelleri okumayı ihmal etmeden ve –eleştireliliğin mahiyeti ve yordamına özellikle odaklanıp– eleştirelilik nosyonunu sığlaştırmadan psikoloji eleştirisini güçlü biçimde temellendirmeye çalışabiliriz. Bu, Türkiye’de özellikle 2000’lerin başından itibaren, psikoloji eleştirisinden eleştirel psikolojiye seyreden yaklaşımların, anaakım psikoloji üzerinde dönüştürücü etkiler yaratarak kurumsallaşması ve yerleşiklik kazanmasını destekleyebilir.

Yazar Beyanı | Author's Declaration

Mali Destek | Financial Support: Sercan KARLIDAĞ, bu çalışmanın araştırılması, yazarlığı veya yayınlanması için herhangi bir finansal destek almamıştır. | Sercan KARLIDAĞ has not received any financial support for the research, authorship, or publication of this study.

Yazarların Katkıları | Authors' Contributions: Bu makale Sercan KARLIDAĞ tarafından tek başına hazırlanmıştır. | This article was prepared by Sercan KARLIDAĞ alone.

Çıkar Çatışması/Ortak Çıkar Beyanı | The Declaration of Conflict of Interest/Common Interest: Sercan KARLIDAĞ tarafından herhangi bir çıkar çatışması veya ortak çıkar beyan edilmemiştir. | No conflict of interest or common interest has been declared by Sercan KARLIDAĞ.

Etik Kurul Onayı Beyanı | The Declaration of Ethics Committee Approval: Çalışmanın herhangi bir etik kurul onayı veya özel bir izne ihtiyacı yoktur. | The study doesn't need any ethics committee approval or any special permission.

Araştırma ve Yayın Etiği Bildirgesi | The Declaration of Research and Publication Ethics: Sercan KARLIDAĞ, makalenin tüm süreçlerinde Vira Verita E-Dergi'nin bilimsel, etik ve alıntı kurallarına uyduğunu ve verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığını, karşılaşılabilecek tüm etik ihlallerde Vira Verita E-Dergi'nin ve editör kurulunun hiçbir sorumluluğunun olmadığını ve bu çalışmanın Vira Verita E-Dergi'den başka hiçbir akademik yayın ortamında değerlendirilmediğini beyan etmektedir. | Sercan KARLIDAĞ declares that he complies with the scientific, ethical, and quotation rules of Vira Verita E-Journal in all processes of the paper and that he does not make any falsification of the data collected. In addition, he declares that Vira Verita E-Journal and its editorial board have no responsibility for any ethical violations that may be encountered, and that this study has not been evaluated or published in any academic publication environment other than Vira Verita E-Journal.

KAYNAKÇA

- Abrams, D. ve Hogg, M. A. (1988). Comments on the motivational status of self-esteem in social identity and intergroup discrimination. *European Journal of Social Psychology*, 18(4), 317-334. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2420180403>
- Acar, G. ve Şahin, D. (1990). Psychology in Turkey. *Psychology and Developing Societies*, 2(2), 241-256. <https://doi.org/10.1177/097133369000200206>
- Acar, Y. G. ve Akpınar, E. (2022). Türkiye’de politik psikoloji: Neler biliyoruz, nereye gidiyoruz? TODAP Çalışma Grubu (Ed.), *Eleştirel psikoloji: Yaklaşımlar, gündemler, tartışmalar* (ss. 291-310) içinde. İletişim Yayınları.
- Acar, Y. G. ve Uluğ, Ö. M. (2016). Examining prejudice reduction through solidarity and togetherness experiences among Gezi Park activists in Turkey. *Journal of Social and Political Psychology*, 4(1), 166-179. <https://doi.org/10.5964/jspp.v4i1.547>
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J. ve Sanford, R. N. (1950). *The authoritarian personality*. Harpers.
- Akfırat, S. (2019). Sosyal kimlik yaklaşımının bilim felsefesinin pozitivizm, sosyal inşacılık ve eleştirel gerçekçilik açısından değerlendirilmesi. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 405-420.
- Alparıslan, K. ve Kuşdil, M. E. (2020). Kürt üniversite öğrencilerinin kimlik yönetim stratejileri ve dış-grup tarafgirliğinin kimlikle ilgili eylem ve hedeflerle ilişkileri: Açık ve örtük ölçümlerle bir inceleme. *Türk Psikoloji Dergisi*, 35, 80-104.
- Altemeyer, B. (1981). *Right-wing authoritarianism*. University of Manitoba Press.
- Altınal, B. E. (2010). Rölativizm mi, eleştirel realizm mi?: Sosyal inşacılıkta yöntemsel ve politik sonuçları olan epistemolojik bir tercih. *Eleştirel Psikoloji Bülteni*, 3-4, 75-84.
- Altınal, B. E. (2015). *Hayvan hakları, ekoloji ve antikapitalizm*. (Vegan Abolisyon Dergisi’nde yayımlanmıştır: <https://abolisyonistveganhareket.org/post/106910295906/hayvan-haklar%C4%B1-ekoloji-ve-antikapitalizm>)
- Altman, I. ve Rogoff, B. (1987). World views in psychology: Trait, interactionist, organismic and transitional approaches. D. Stokols ve I. Altman (Ed.), *Handbook of environmental psychology* (ss. 7-40) içinde. Wiley.
- Amana, M. (2015). Feminist psychology: Researches, interventions, challenges. I. Parker. (Ed.), *Handbook of critical psychology* (ss. 329-338) içinde. Routledge.
- Arkonaç, S. (2004). Kartezyen olmayan özne, öteki, fail ve yerel gerçekliğin inşası. S. Arkonaç (Ed.), *Doğunun ve batının yerelliği: Bireylik bilgisine dair* (ss. 249-273) içinde. Alfa Yayınları.
- Arkonaç, S. A. (Ed.) (2012). *Söylem çalışmaları*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Arkonaç, S. A. (1999). *Psikolojide insan modelleri*. Alfa Yayınları.
- Aslıtürk, E. ve Batur, S. (2015). Psikoloji berbat bir bilim mi? Disipliner ve sosyopolitik bağlam üzerine eleştirel düşünceler. *Modus Operandi: İlişkisel Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 137-172. (Baskı öncesi versiyonu dikkate alınmıştır: <https://bit.ly/3XATsw0>)
- Atabinen, İ. ve Tekdemir, G. (2020). Identity positionings in squatters’ framings of Don Quijote social centre. *Psikoloji Çalışmaları*, 40(2), 625-624. <https://doi.org/10.26650/SP2020-0040>
- Bar-Tal, D. (2000). *Shared beliefs in a society: Social psychological analysis*. Sage Publications.
- Batur, S. (2003). Türkiye’de psikoloji tarihi yazımı üzerine. *Toplum ve Bilim*, 98, 255-264.
- Batur, S. (2005). Psikoloji tarihinde köken mitosu ve Georg Anschütz’ün hikayesi. *Toplum ve Bilim*, 102, 168-188.
- Batur, S. (2006). Türkiye’de psikolojinin kurumsallaşmasında toplumsal ve politik belirleyenler. *Toplum ve Bilim*, 107, 217-230.
- Batur, S. (2010). Eleştirel/muhafız bir psikoloji örgütüne ilişkin tezler. *Eleştirel Psikoloji Bülteni*, 3-4, 92-98.
- Batur, S. (2014). Center and periphery. T. Teo (Ed.), *Encyclopedia of critical psychology* (ss. 212-215) içinde. Springer.
- Batur, S. (2015). *Ankara Katliamı ve psikososyal destek*. Sendika.Org. <https://sendika.org/2015/10/ankara-katliami-ve-psikososyal-destek-sertan-batur-303263>
- Batur, S. ve Aslıtürk, E. (2004). “Sakıncalı psikoloji”: Muzaffer Şerif Başoğlu ve Sadrettin Celal Antel’in görevlerinden uzaklaştırılmaları örneğinde politika ve psikoloji ilişkisi [Bildiri Tam Metni]. 13. Ulusal Psikoloji Kongresi, İstanbul Bilgi Üniversitesi. (<https://www.oocities.org/tfpsikoloji/>)
- Batur, S. ve Aslıtürk, E. (2006). On critical psychology in Turkey. *Annual Review of Critical Psychology*, 5, 21-41.

- Batur, S. ve Aslıtürk, E. (Ed.) (2007). *Muzaffer Şerif'e armağan: Muzaffer Şerif'ten Muzafer Sherif'e*. İletişim Yayınları.
- Bayad, A. (2015). *Türkiyeli Kürtlerin etnik kimlik statülerinde yaşanan farklılaşmanın değer aktarım süreçleriyle olan ilişkisinin incelenmesi* [Yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Bayad, A., Sandal-Önal, E., Gezici Yalçın, M. ve Düzen, E. (2024). Social cohesion in another way: Calling back diversity and minority perspectives. Y. Namer, A. Stöcker, A. Ashour, J. Dieckmann, P. Schmidt ve C. Zurbruggen (Ed.), *Social cohesion: Vol. 7. Intersectional challenges to cohesion? On marginalization in an inclusive society* (ss. 17-35) içinde. Frankfurt: Campus Verlag.
- Bayad, A., Şen, E., Alparşlan, K. ve Eser, Ü. (2022). Toplum ve psikoloji ilişkisini Kürt meselesi üzerinden okumak. TODAP Çalışma Grubu (Ed.), *Eleştirel psikoloji: Yaklaşımlar, gündemler, tartışmalar* (ss. 311-335) içinde. İletişim Yayınları.
- Biglia, B. ve Gordo López, Á. J. (2006). Italian and Spanish critical psychological concerns. *Annual Review of Critical Psychology*, 5, 148-155.
- Bilgin, N. (1980). From an industrial society to a maintenance society. *Impact of Science on Society*, 30(2), 121-132.
- Bilgin, N. (1988). *Başlangıcından günümüze Türk psikoloji bibliyografyası*. Ege Üniversitesi Yayınları.
- Bilgin, N. (2005). *Siyaset ve insan: Siyaset psikolojisi yazıları*. Bağlam Yayınları.
- Bilgin, N. (2006). Sosyal bilimlerde içerik analizi: Teknikler ve örnek çalışmalar. Siyasal Kitapevi. (Özgün eser/ilk basım 2000).
- Bilgin, N. (2007). *Kimlik inşası*. Aşına Kitaplar.
- Bilgin, N. (2011a). Sosyal düşüncede kent kimliği. *İdealkent*, 2(3), 20-47.
- Bilgin, N. (2011b). *Eşya ve insan* (2. baskı). Gündoğan Yayınları.
- Bilgin, N. (Ed.) (2013). *Sosyal psikoloji* (5. baskı). Ege Üniversitesi Yayınları. (Özgün eser/ilk basım 2008)
- Bilgin, N. ve Uğurlar, P. (2013). Ölümü evcilleştirmek. N. Bilgin (Ed.), *Tarih ve kolektif bellek* (ss. 229-264) içinde. Bağlam Yayınları.
- Billig, M., Condor, S., Edwards, D., Gane, M., Middleton, D. ve Radley, A. (1988). *Ideological dilemmas: A social psychology of everyday thinking*. Sage Publications.
- Bolak-Boratav, H. (2001). Feminist psikoloji: Nedir, nasıl gelişti, psikolojiye getirdiği yeni açılımlar. *Türk Psikoloji Yazıları*, 4(7), 1-19.
- Bolak-Boratav, H. (2021). Feminizm ve psikoloji: Sıkıntılı bir ilişki. *REFLEKTİF Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 143-163. <https://doi.org/10.47613/reflektif.2021.19>
- Bolak-Boratav, H. (2004). Psychology at the cross-roads: The view from Turkey. M. J. Stevens ve D. Wenger (Ed.), *International handbook of psychology* (ss. 311-330) içinde. Brunner/Routledge.
- Boyacıoğlu, İ ve Hünler, O. S. (2018). Psikoloji biliminde cinsiyetçi yanlılıklar ve eşitlikçi bir gelenek olarak feminist psikoloji. *İzmir Barosu Kadın Hakları Danışma ve Hukuk Araştırmaları Merkezi Bülteni*, 28, 11-21.
- Brown, J. (1992). *The definition of a profession: The authority of metaphor in the history of intelligence testing, 1890-1930*. Princeton University Press.
- Burton, M. ve Ordóñez, L. H. G. (2015). Liberation psychology: Another kind of critical psychology. I. Parker (Ed.), *Handbook of critical psychology* (ss. 348-355) içinde. Routledge.
- Christie, D. J. ve Montiel, C. J. (2013). Contributions of psychology to war and peace. *American Psychologist*, 68(7), 502-513. <https://doi.org/10.1037/a0032875>
- Çavdar, A. ve Boyacıoğlu, İ. (2019). Sosyal psikolojik bakış açısından feminist kimlik: Türkiye incelemesi. *Nesne Psikoloji Dergisi*, 7(15), 282-300. <https://doi.org/10.7816/nesne-07-15-09>
- Çavdar, A., Üstünel, A. Ö. ve Maçkalı, Z. (Ed.) (2024). *Şiddetsiz birey, aile ve toplum: ruh sağlığı alanında şiddetsizlik odaklı yaklaşım ve uygulamalar*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çavuşoğlu, M., Özdemir, G. ve Kuşdil, M. E. (2021). Can flashbulb memory characteristics predict prototypicality in social representations? A study on a Turkish sample's recollections of the 2016 coup attempt. *Papers on Social Representations*, 30(2), 1.1-1.24.
- Çimen, O. ve Şah, U. (2022). Heteroseksüel gençlerin flört şiddeti üzerine söylemleri. *Kadın/Woman 2000*, 23(1), 93-112. <https://doi.org/10.33831/jws.v23i1.334>
- Çoker, Ç. (2012). Bir cinayet, 'tehdit' ve 'biz': Bir açıklayıcı repertuar çalışması. S. Arkonaç (Ed.), *Söylem çalışmaları* (ss. 33-58) içinde. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Çoker, Ç. (2015). Hrant Dink'in ardından düşünülenler. *Altüst*, 15(Saray, Mekân, İktidar), 15-17.

- Çoker, Ç. (2020). Görüş III. (B. Gürsel, A. D. Ülkümen ve S. Karlıdağ [Ed.], "Salgın zamanlarına psikoloji içinden ve ötesinden bakmak: Farklı isimler, farklı perspektifler" başlıklı söyleşi kolajı içinde.) *Psikoloji ve Toplum Bülteni*, 10, 17-20.
- Danziger, K. (1990). *Constructing the subject: Historical origins of psychological research*. Cambridge University Press.
- Dashtipour, P. (2009). Contested identities: Using Lacanian psychoanalysis to explore and develop Social Identity Theory. *Annual Review of Critical Psychology*, 7, 320-337.
- Davidson, H., Evans, S., Ganote, C., Henrickson, J., Jacobs-Priebe, L., Jones, D. L., Prilleltensky, I. ve Riemer, M. (2006). Power and action in critical theory across disciplines: Implications for critical community psychology. *American Journal of Community Psychology*, 38, 35-49. <https://doi.org/10.1007/s10464-006-9061-4>
- Davies, B. ve Harré, R. (1990). Positioning: The discursive production of selves. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 20(1), 43-63. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.1990.tb00174.x>
- Demirok, İ. (2022). *The spousal loss experiences of women after the Soma mine disaster: An interpretive phenomenological analysis* [Doktora tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Demirok, İ., Tepeli, A. D. ve Yalçınöz, B. (2013). "Bağzi" psikoloji söylemlerine Gezi'den bir bakış. *Teorik Bakış*, 2, 125-137.
- Denzin, N. K. (2017). Critical qualitative inquiry. *Qualitative Inquiry*, 23(1), 8-16. <https://doi.org/10.1177/1077800416681864>
- Doise, W. ve Valentim, J. (2015). Levels of analysis in social psychology. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 13, 900-904. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.24032-4>
- Drury, J. (2003). What critical psychology can('t) do for the 'anti-capitalist movement'. *Annual Review of Critical Psychology*, 3, 89-111.
- Düzen, N. E. ve Uysal, M. S. (2022). Kuramdan yöntem psikolojinin düşünsel zeminini güçlendirmek: Saptamalar ve öneriler. TODAP Çalışma Grubu (Ed.), *Eleştirel psikoloji: Yaklaşımlar, gündemler, tartışmalar* (ss. 115-146) içinde. İletişim Yayınları.
- Elcherth, G., Doise, W. ve Reicher, S. (2011). On the knowledge of politics and the politics of knowledge: How a social representations approach helps us rethink the subject of political psychology. *Political Psychology*, 32(5), 729-758. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2011.00834.x>
- Elçi, E. (2011). Türkiye'de "kadın olmak" söylemi: Kadınlarla yapılmış bir söylem çalışması. *Psikoloji Çalışmaları*, 31, 1-28.
- Eyüpoğlu, H. (2014). *The effect of childhood violence history, intimate partner violence, negative attribution style, social support and coping strategies on psychological symptomatology of Turkish professional women* [Doktora tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Fonseca, L. ve Jovchelovitch, S. (2024). The long hard road of reconciliation: Prefiguring cultures of peace through the transformation of representations of former combatants and identities of urban youth in Colombia. *European Journal of Social Psychology*, 54(1), 1-16. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2967>
- Fromm, E. (1941). *Escape from freedom*. Farrar & Rinehart.
- Gardner, H. (1992). Scientific psychology: Should we bury it or praise it? *New Ideas in Psychology*, 10(2), 179-190. [https://doi.org/10.1016/0732-118X\(92\)90027-W](https://doi.org/10.1016/0732-118X(92)90027-W)
- Gergen, K. J. (1973). Social psychology as history. *Journal of Personality and Social Psychology*, 26(2), 309-320. <https://doi.org/10.1037/h0034436>
- Gergen, K. J. (1985). Social constructionist inquiry: Context and implications. K. J. Gergen ve K. E. Davis (Ed.), *The social construction of the person* (ss. 3-18) içinde. Springer New York.
- Gergen, K. J. (2012). The social dimension of social psychology: A historical analysis. A. W. Kruglanski ve W. Stroebe (Ed.), *Handbook of the history of social psychology* (ss. 137-157) içinde. Psychology Press.
- Gergen, K. J., Gülerce, A., Lock, A. ve Misra, G. (1996). Psychological science in cultural context. *American Psychologist*, 51(5), 496-503. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.51.5.496>
- Gezici Yalçın, M. (2017). *Göç psikolojisi*. Pharmakon Yayınevi.
- Gezici Yalçın, M. ve Coşkan, C. (2021). Psikolojide yöntem sorunlarına eleştirel yaklaşım ve öneriler. *Psikoloji Çalışmaları*, 41(3), 759-787. <https://doi.org/10.26650/SP2020-844357>

- Gezici Yalçın, M. ve Düzen, N. E. (2022). Altered meanings of home before and during COVID-19 pandemic. *Human Arenas*, 5(4), 672-684. <https://doi.org/10.1007/s42087-021-00185-3>
- Giroux, H. A. (2009). Critical theory and educational practice. A. Darder, M. P. Baltodano ve R. D. Torres (Ed.), *The critical pedagogy reader* (ss. 27-51) içinde. Routledge.
- Godard, J. (2014). The psychologisation of employment relations?. *Human Resource Management Journal*, 24(1), 1-18. <https://doi.org/10.1111/1748-8583.12030>
- Göregenli, M. (1995). Kültürümüz açısından bireycilik-toplulukçuluk eğilimleri: Bir başlangıç çalışması. *Türk Psikoloji Dergisi*, 10(35), 1-14.
- Göregenli, M. (1997). Bir yöntem arayışı olarak etik-emik yaklaşım ve bireycilik-toplulukçuluk sorunu. N. Bilgin (Ed.), *Cumhuriyet, demokrasi ve kimlik* (ss. 439-447) içinde. Bağlam Yayınları.
- Göregenli, M. (2003). Sosyal psikolojiden hareketle sosyal bilimlerde olgu-değer ilişkisi üzerine düşünceler. *Toplum ve Bilim*, 97, 234-246.
- Göregenli, M. (2004). *Şiddet, kötü muamele ve işkenceye ilişkin değerlendirmeler, tutumlar ve deneyimler*. İzmir Barosu Yayınları.
- Göregenli, M. (2005). *Şiddet, kötü muamele ve işkenceye ilişkin değerlendirmeler, tutumlar ve deneyimler: Diyarbakır Araştırması*. Diyarbakır Barosu Yayınları.
- Göregenli, M. (2007). Şerif'ten sonra Türkiye'de sosyal psikolojinin "sosyal"lığı ve sosyal sorumluluğu üzerine düşünceler. S. Batur ve E. Aslıtürk (Der.), *Muzaffer Şerif'e armağan: Muzaffer Şerif'ten Muzafer Sherif'e* (ss. 217-239) içinde. İletişim Yayınları.
- Göregenli, M. (2010). Psikolojinin Kürt sorunuyla imtihanı. *Eleştirel Psikoloji Bülteni*, 3(4), 3-11.
- Göregenli, M. (2011). Sistemin meşrulaştırılması ve sürdürülmesi ideolojisi olarak muhafazakarlık. A. Erol (Ed.), *Anti-homofobi kitabı / 3: Uluslararası homofobi karşıtı buluşma* (ss. 109-113) içinde. Kaos GL.
- Göregenli, M. (2012). *Farklı sosyal kimlik kategorilerinin ve "Avrupa ve Avrupalılık" ile ilgili sosyal temsillerin Türkiye'nin AB'ye girmesi yönündeki tutumlara etkileri*. TÜBİTAK-SOBAG Proje Raporu [110K382].
- Göregenli, M. (2015). *Çevre psikolojisi: İnsan-mekân ilişkileri* (3. baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Göregenli, M. ve Çoklar, I. (2013). *Yargıda ifade özgürlüğüne yönelik farkındalığın artırılması projesi: Alan araştırması raporu*. Türkiye Adalet Akademisi Yayınları.
- Greenwood, J. D. (2004). *The disappearance of the social in American social psychology*. Cambridge University Press.
- Gulbenkian Komisyonu. (2012). *Sosyal bilimleri için: Sosyal bilimlerin yeniden yapılanması üzerine bir rapor* (9. baskı). (Ş. Tekeli, Çev.) Metis Yayınları. (Özgün eser basım 1995)
- Gülenç, K. (2015). *Frankfurt Okulu: Eleştiri, toplum ve bilim*. Ayrıntı Yayınları.
- Gülerce, A. (1997). Change in the process of change: Coping with indeterminism. A. Fogel, M. Lyra ve J. Valsiner, (Ed.), *Dynamics and indeterminism in developmental and social processes* (ss. 39-63) içinde. Psychology Press.
- Gülerce, A. (2006). History of psychology in Turkey as a sign of diverse modernization and global psychologization. A. C. Brock (Ed.), *Internationalizing the history of psychology* (ss. 75-93) içinde. New York University Press.
- Gülerce, A. (2008). On the absence of a presence/the presence of an absence: Psychoanalysis in the Turkish context. *Theory & Psychology*, 18(2), 237-251. <https://doi.org/10.1177/0959354307087884>
- Gülerce, A. (Ed.) (2012). *Re(con)figuring psychoanalysis: Critical juxtapositions of the philosophical, the sociohistorical and the political*. Palgrave Macmillan.
- Gürsel, B. (2010). *Emek, eleştirel psikoloji ve toplumsal dayanışma eksenleri çerçevesinde psikologların özörgütü olma hedefinde* TODAP-Der. *Eleştirel Psikoloji Bülteni*, 3-4, 99-101.
- Gürsel, B. (2023). *Sınıf çalışmalarında deneyim ve öznelliği incelemeye yönelik bir yaklaşım ve model önerisi* [Doktora tezi]. Kocaeli Üniversitesi.
- Habermas, J. (1972). *Knowledge and human interests*. (J. J. Shap, Çev.) Beacon Press. (Özgün eser basım 1968)
- Harlak, H. (1996). Sosyal psikolojiye eleştirel bir yaklaşım: Bağlamsalcılık. *Psikoloji Semineri*, 11, 13-21.
- Holzcamp, K. (2013). Missing the point: Variable psychology's blindness to the problem's inherent coherences. E. Schraube ve U. Osterkamp (Ed.) (A. Borehain, Çev.), *Psychology from the standpoint of the subject: Selected writings of Klaus Holzcamp* (ss. 60-74) içinde. Palgrave Macmillan/Springer Nature. (Özgün eser basım 1994)
- Hook, D. (2014). Critical psychology: The basic co-ordinates. D. Hook (Ed.), *Critical psychology* (ss. 10-23) içinde. UCT Press.

- Horkheimer, M. (1998). *Akıl tutulması*. (O. Koçak, Çev.) Metis Yayınları. (Özgün eser basım 1947)
- Horkheimer, M. (2002). *Critical theory: Selected essays*. (M. J. O'Connell, Çev.) The Continuum Publishing. (Özgün eser basım 1972)
- Howarth, C., Campbell, C., Cornish, F., Franks, B., Garcia-Lorenzo, L., Gillespie, A., Gleibs, I., Gonvaes-Portelinha, I., Jovchelovitch, S., Lahlou, S., Mannell, J., Reader, T. ve Tennant, C. (2013). Insights from societal psychology: The contextual politics of change. *Journal of Social and Political Psychology*, 1(1), 364-384. <https://doi.org/10.5964/jspp.v1i1.64>
- Huddy, L. (2004). Contrasting theoretical approaches to intergroup relations. *Political Psychology*, 25(6), 947-968. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2004.00404.x>
- Hünler, O. S., Namer, Y. ve Düzen, N. E. (2024). Bir akademik özgürlük meselesi: Psikoloji eğitiminde söylenemeyenler. *Onto Psikoloji Dergisi*, 26, 11-25.
- Irmak, M. K. (2014). Schizophrenia or possession? *Journal of Religion and Health*, 53(3), 773-777. <https://doi.org/10.1007/s10943-012-9673-y>
- İmamoğlu, E. O. (2003). Individuation and relatedness: Not opposing but distinct and complementary. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 129(4), 367-402.
- Jay, M. (2014). *Diyalektik imgelem: Frankfurt Okulu'nun tarihi ve çalışmaları [1923-1950]*. (S. Doğan, Çev.) Ayrıntı Yayınları. (Özgün eser basım 1996)
- Jost, J. T., Banaji, M. R. ve Nosek, B. A. (2004). A decade of System Justification Theory: Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of the status quo. *Political Psychology*, 25(6), 881-919. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2004.00402.x>
- Jost, J. T., Bertin, J. A., Javeed, A., Liaquat, U. ve Pichardo, E. J. R. (2023). Rejoinder to Rubin, Owuamalam, Spears, and Caricati (2023): Ideology is not accuracy; identity is not everything; and the social identity model of social attitudes does not explain system justification, it presupposes it. *European Review of Social Psychology*, 34(2), 244-267. <https://doi.org/10.1080/10463283.2022.2122319>
- Jovchelovitch, S. (2007). *Knowledge in context: Representations, community and culture*. Routledge/Taylor & Francis Group.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1994a). Psychology in Turkey. *International Journal of Psychology*, 29(6), 729-738. <https://doi.org/10.1080/00207599408246562>
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1994b). A critical appraisal of individualism and collectivism: Toward a new formulation. U. Kim, H. C. Triandis, Ç. Kağıtçıbaşı, S.-C. Choi ve G. Yoon (Ed.), *Individualism and collectivism: Theory, method, and applications* (ss. 52-65) içinde. Sage Publications.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (2012). Benlik, aile ve insan gelimi: Kültürel psikoloji (3. baskı). Koç Üniversitesi Yayınları. (Özgün eser basım 2007)
- Karakuş, P. ve Göregenli, M. (2011). Who is guilty? Undergraduate students' attitudes towards hate crime based on sexual orientation. *International Journal of Arts & Sciences*, 4, 253-264.
- Karakuş-Akalın, P. (2020). Yer bağlılığı kavramı, modeller, yer bağlılığının birey, toplum ve çevre yaşamına katkıları. G. K. Uçar ve D. Hasta (Ed.), *Çevre psikolojisi: İnsan-doğa etkileşimi ve çevre davranışı* (ss. 109-144) içinde. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Karasu, M. ve Cesur, S. (2023). Kamusal mekânları kendileme ve zamansal deneyim arasındaki ilişkiler: Transaksiyonel bir keşif çalışması. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 43(1), 110-130. <https://doi.org/10.26650/SJ.2023.43.1.0057>
- Karasu, M. ve Çoker, Ç. (2018). Askeri psikoloji ekseninde eleştirel bir inceleme: Psikoloji bilimi savaşların neresinde?. G. Tekdemir ve T. İkiz (Ed.), *Savaş ve psikoloji: Psikoloji bilimi çerçevesinden Birinci Dünya Savaşı'na bir bakış* (ss. 149-169) içinde. Hiperlink Yayınları.
- Karasu, M., Göregenli, M. ve Yeşilyaprak, R. (2020). Gençlerin bakış açısıyla 1915: Türkiye-Ermenistan karşılaştırması. A. Yılmaz (Ed.), *21. yüzyılda Ermeni kimliğine eleştirel yaklaşımlar: Kırılğanlık, Direnç ve Dönüşüm* (ss. 53-78) içinde. Hrant Dink Vakfı Yayınları.
- Karasu, M., Solak, Ç., Tuzkaya, F., Peker-Dural, H., Soylu, N. S., Elçi, C., Mehmetoğlu, E. ve Göregenli, M. (2016, Haziran). Rethinking peace: Obstacles and opportunities. *1st International Conference in Contemporary Social Sciences Crisis and the Social Sciences: New Challenges and Perspectives, Proceedings* (ss. 10-12) içinde. University of Crete.

- Karasu, M., Yeşilyaprak, R. ve Karlıdağ, S. (2024). Hapishanelere yönelik sosyal temsillerin incelenmesi: Deneyim, mekân ve gündelik üretimler. *Psikoloji Çalışmaları*, 44(1), 34-57. <http://doi.org/10.26650/SP2021-1014200>
- Karlıdağ, S. (2023). Nitel araştırmanın temelleri: Paradigma ve perspektifler. H. Peker-Dural ve M. Karasu (Ed.), *Nitel araştırma yöntemleri: Psikoloji uygulama örnekleriyle* (ss. 27-53) içinde. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Karlıdağ, S. ve Göregenli, M. (2017). Aleviliğin sosyal temsilleri. D. Kökdemir ve Z. Yeniçeri (Ed.), *I. Sosyal Psikoloji Kongresi Bildiri Özetleri Kitapçığı* (ss. 328-339) içinde. Başkent Üniversitesi.
- Karlıdağ, S. ve Kuşdil, M. E. (2021). Kentsel hayattaki Alevilerin kimlik repertuarına sosyal psikolojik bir bakış: Etnik kimlik, ana dili ve iç-grup temsillerinin benlik sınıflandırmasındaki rolü. *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, 23, 43-80. <https://doi.org/10.24082/2021.abked.288>
- Karlıdağ, S. ve Kuşdil, M. E. (t.y.). *When shared humanity is anchored in identity-centrality: The importance of Alevi' identity motives as an ethno-religious minority*. (Gönderim aşamasında.)
- Kayaoğlu, A. ve Batur, S. (2013). Critical psychology in Turkey: Recent developments. *Annual Review of Critical Psychology*, 10, 916-931.
- Kılınçer, B. (2022). Toplumsal cinsiyet eşitliği ve aile terapisini birlikte düşünmek. TODAP Çalışma Grubu (Ed.), *Eleştirel psikoloji: Yaklaşımlar, gündemler, tartışmalar* (ss. 211-232) içinde. İletişim Yayınları.
- Kıral Uçar, G. ve Hasta, D. (Ed.) (2020). *Çevre psikolojisi: İnsan-doğa etkileşimi ve çevre davranışı*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kıral Uçar, G., Gezici Yalçın, M. ve Özdemir, G. (2019). İklim değişikliği inkârının sosyal baskınlık yönelimi ve ekolojik adil dünya inancı ile ilişkisi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(37), 739-764. <https://doi.org/10.21550/sosbilder.535560>
- Kumar, M. (2006). Rethinking psychology in India: Debating pasts and futures. *Annual Review of Critical Psychology*, 5, 236-256.
- Kuşdil, M. E. (2008). Tarihsel çözümlenelerde sosyal psikoloji kuramlarının yeri: Celali ayaklanmaları örneği. *Eğitim Bilim Toplum*, 6(21), 36-63.
- Kuşdil, M. E. (2023). Ninelerimizi şaşırtmak mı yoksa onları mutlu etmek mi? Sosyal psikolojide 'sosyal'i tanımlamanın kısa, yarım ve yarı resmi bir tarihçesi. Y. Bayar ve M. Kavaklı (Ed.), *Cumhuriyetin 100. yılına armağan / Sosyal ve beşerî bilimler / Psikoloji* (ss. 311-330) içinde. Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları.
- Kuşdil, M. E. ve Akoğlu, S. Ç. (2014). Relationships among social dominance orientation, social axioms, and values. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 42(8), 1395-1408. <https://doi.org/10.2224/sbp.2014.42.8.1395>
- Kuşdil, M. E. ve Kağıtçıbaşı, Ç. (2000). Türk öğretmenlerin değer yönelimleri ve Schwartz Değer Kuramı. *Türk Psikoloji Dergisi*, 45, 59-76.
- Kuşdil, M. E. ve Şimşek, S. (2008). The importance of values in predicting Turkish youth's opinions about the European Union in light of the Copenhagen political criteria. *International Journal of Psychology*, 43, 998-996. <https://doi.org/10.1080/00207590701484827>
- Kuşdil, M. E., Üzümcüker, E., Çavuşoğlu, M. ve Turhan, F. (2014). Muktedirlerin söylemi ve ana akım sosyal psikolojik açıklamalar arasındaki benzerlikler: Taksim Gezi Parkı protestosu örneği. *Eğitim Bilim Toplum*, 12(47), 78-95.
- Lafrance, M. N. ve McKenzie-Mohr, S. (2014). DSM, Overview. T. Teo. (Ed.), *Encyclopedia of Critical Psychology* (ss. 501-506) içinde. Springer.
- LeCompte, W. A. (1980). Some recent trends in Turkish psychology. *American Psychologist*, 35(8), 745-749. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.35.8.745>
- Lewin, K. (1951). *Field theory in social science: Selected theoretical papers* (D. Cartwright, Ed.). Harpers.
- Marcuse, H. (1990). *Tek-boyutlu insan: İleri işleyim toplumunun ideolojisi üzerine incelemeler*. (A. Yardımlı, Çev.) İdea Yayınevi. (Özgün eser basım 1964)
- Maxwell, S. E., Lau, M. Y. ve Howard, G. S. (2015). Is psychology suffering from a replication crisis? What does "failure to replicate" really mean? *American Psychologist*, 70(6), 487-498. <https://doi.org/10.1037/a0039400>
- McKeown, S., Haji, R. ve Ferguson, N. (Ed.) (2016). *Understanding peace and conflict through social identity theory: Contemporary Global Perspectives*. Springer.

- McKinney, F. (1960). Psychology in Turkey: Speculation concerning psychology's growth and area cultures. *American Psychologist*, 15(11), 717-721. <https://doi.org/10.1037/h0047572>
- Morawski, J. G. ve Goldstein, S. E. (1985). Psychology and nuclear war: A chapter in our legacy of social responsibility. *American Psychologist*, 40(3), 276-284. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.40.3.276>
- Mortenson, E. ve Karaoğlu, R. (2015). Diagnosing the national neurosis: The underground journal *Şizofrenji* and its critique of 1990s Turkish society. *Turkish Studies*, 16(1), 20-35. <https://doi.org/10.1080/14683849.2015.1023192>
- Moscovici, S. (1972). Society and theory in social psychology. J. Israel ve H. Tajfel (Ed.), *The context of social psychology: A critical assessment* (ss. 17-81) içinde. Academic Press.
- Moscovici, S. (1988). Notes towards a description of social representations. *European Journal of Social Psychology*, 18(3), 211-250. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2420180303>
- Moscovici, S. (2008). *Psychoanalysis: Its image and its public*. Polity. (Özgün eser basım 1961)
- Namer, Y. ve Hünler, O. S. (2014). LGBT trauma in Turkey and psychological consequences of working/volunteering with LGBT trauma. H. Pereira ve P. Costa (Ed.), *Coming-out for LGBT psychology in the current international scenario* (ss. 194-198) içinde. University of Beira Interior.
- Namer, Y. ve Razum, O. (2022). Health of people before migration, the "healthy migrant". S. Galea, C. K. Ettman ve M. H. Zaman (Ed.), *Migration and Health* (ss. 33-40) içinde. University of Chicago Press.
- Neculau, R. (2013). Critical psychology without critical psychologists? Reflections on the critical potential of social representations theory in a post-communist society. *Annual Review of Critical Psychology*, 10, 817-831.
- North, M. S. ve Fiske, S. T. (2012). A history of social cognition. A. W. Kruglanski ve W. Stroebe (Ed.), *Handbook of the history of social psychology* (ss. 81-99) içinde. Psychology Press.
- Odağ, Ö., Uluğ, Ö. M. ve Solak, N. (2016). "Everyday I'm çapulung": Identity and collective action through social network sites in the Gezi Park protests in Turkey. *Journal of Media Psychology: Theories, Methods, and Applications*, 28(3), 148-159. <https://doi.org/10.1027/1864-1105/a000202>
- Orhan, G. ve Karlıdağ, S. (2022). COVID-19 günlerinde İstanbul'da yürümek: Üniversite eğitilmiş çalışanlar örneği. *İdealkent*, 14(Özel Sayı: Bölgesel Çalışmalar), 404-432. <https://doi.org/10.31198/idealkent.1066289>
- Öner, B. (2002). Sosyal temsiller. *Kriz Dergisi*, 10(1), 29-36.
- Özbenli, T. (2022). *Muzaffer Şerif ve sosyal psikolojinin nörolojik temelleri* [Ankara Dayanışma Akademisi Kitaplığı]. İletişim Yayınları.
- Özdemir, F. ve Öner-Özkan, B. (2016). Türkiye'de sosyal medya kullanıcılarının Suriyeli mültecilere ilişkin sosyal temsilleri. *Nesne Psikoloji Dergisi*, 4(8), 227-244. <https://doi.org/10.7816/nesne-04-08-04>
- Özkan, K. (2014). *Kadınların kolektif eylem yöneliminin yordayıcıları: Kültürel benlik kurguları, kadın kimliği ile özdeşleşme, kadınların sosyal baskınlık yönelimi ve sistemi meşrulaştırma eğilimi* [Yüksek lisans tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Özyıldırım, İ. (2020). Görüş XVI. (B. Gürsel, A. D. Ülkümen ve S. Karlıdağ [Ed.], "Salgın zamanlarına psikoloji içinden ve ötesinden bakmak: Farklı isimler, farklı perspektifler" başlıklı söyleşi kolajı içinde.) *Psikoloji ve Toplum Bülteni*, 10, 73-86.
- Özyıldırım, İ. (2022). "To brush history against the grain": An essay on unconscious ownership of guilt and identifications. *Free Associations*, 87, 52-67. (Özgün eser basım 2016)
- Özyıldırım, İ., Orhon Baykal, A. L., Gürsel, B. ve Kula Güney, A. (2017). Bireysel ve toplumsal travmayla temasta psikanalitik çalışma üzerine notlar. *Psikanaliz Yazıları*, 34, 115-144.
- Painter, D. (2015). Postcolonial theory: Towards a worlding of critical psychology. I. Parker (Ed.), *Handbook of critical psychology* (ss. 366-375) içinde. Routledge.
- Paker, K. O. (2004). Batı dışı toplumlarda sosyal psikolojiyi yeniden düşünmek: İnşacı yaklaşımın imkânları üzerine bir deneme. S. Arkonaç (Ed.), *Doğunun ve batının yerelliği: Bireylik bilgisine dair* (ss. 203-248) içinde. Alfa Yayınları.
- Paker, K. O. (2006). *Günlük düşüncede modernlik, din ve laiklik*. Vadi Yayınları.
- Paker, K. O. (2012). Sosyal bilimcilerin sosyal bilim ve üniversite temsilleri. *Psikoloji Çalışmaları*, 32(1), 43-71.
- Parker, I. (2022). Eleştirel psikoloji: Psikolojik bilginin politik boyutları. (S. Karlıdağ, Çev.) TODAP Çalışma Grubu (Ed.), *Eleştirel psikoloji: Yaklaşımlar, gündemler, tartışmalar* (ss. 13-29) içinde. İletişim Yayınları.
- Parker, I. (Ed.). (2015). *Handbook of critical psychology*. Routledge/Taylor & Francis Group.

- Parker, I. ve Burman, E. (2008). Critical psychology: Four theses and seven misconceptions. *Hellenic Journal of Psychology*, 5(1), 99-115.
- Parker, I. ve Pavón-Cuéllar, D. (2024). *Psikanaliz ve devrim: Özgürleşme hareketleri için eleştirel psikoloji*. (İ. Demirok ve B. Yalçınöz Uçan, Çev. Ed.) Ayrıntı Yayınları.
- Peker-Dural, H. (2024). Türçülüğün (eleştirel) sosyal psikolojisi. *REFLEKTİF Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 349-366. <https://doi.org/10.47613/reflektif.2024.163>
- Peker-Dural, H. ve Karasu M. (Ed.) (2023). *Nitel araştırma yöntemleri: Psikoloji uygulama örnekleriyle*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Peker-Dural, H. ve Meşe, G. (2024). Masculinities, spatial dialectics, and discursive strategies: reproducing gender inequalities at home – the case of İzmir. *Gender Place & Culture*, 31(3), 291-311. <https://doi.org/10.1080/0966369x.2023.2170986>
- Peker-Dural, H., Tuzkaya, F., Elçi, C., Akça, E., Mehmetoğlu, E., Solak, Ç., Karasu, M. ve Göregenli, M. (2018). Üniversite öğrencilerinin Doğu-Batı temsilleri: Ayrımlar, eleştiriler, talepler. *Türk Psikoloji Yazıları*, 21, 103-119.
- Power, S. A., Zittoun, T., Akkerman, S., Wagoner, B., Cabra, M., Cornish, F., Hawlina, H., Heasman, B., Mahendran, K., Psaltis, C., Rajala, A., Veale, A. ve Gillespie, A. (2023). Social psychology of and for world-making. *Personality and Social Psychology Review*, 27(4), 378-392. <https://doi.org/10.1177/10888683221145756>
- Reicher, S. (1997). Laying the ground for a common critical psychology. T. Ibáñez ve L. Íñiguez (Ed.), *Critical social psychology* (ss. 83-94) içinde. Sage Publications.
- Reicher, S. (2004). The context of social identity: Domination, resistance, and change. *Political Psychology*, 25(6), 921-945. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2004.00403.x>
- Reicher, S., Spears, R. ve Haslam, S. A. (2018). Sosyal psikolojiye 'sosyal kimlik yaklaşımı'. (S. Karlıdağ, Çev.) *Onto Psikoloji Dergisi*, 15, 72-99. <https://bit.ly/ONTO15> (Özgün eser basım 2010)
- Ring, K. (1967). Experimental social psychology: Some sober questions about some frivolous values. *Journal of Experimental Social Psychology*, 3(2), 113-123. [https://doi.org/10.1016/0022-1031\(67\)90016-9](https://doi.org/10.1016/0022-1031(67)90016-9)
- Roiser, M. ve Willig, C. (2018). Marksizm, Frankfurt Okulu ve işçi sınıfı psikolojisi. I. Parker ve R. Spears (Ed.) (K. İnal, Çev.), *Psikoloji ve toplum: Radikal teori ve pratik* (ss. 77-97) içinde. Ütopya Yayınları.
- Rubin, M. ve Hewstone, M. (2004). Social identity, system justification, and social dominance: Commentary on Reicher, Jost et al., and Sidanius et al. *Political Psychology*, 25(6), 823-844. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2004.00400.x>
- Sakallı Uğurlu, N., Türkoğlu, B., Kuzlak, A. ve Gupta, A. (2021). Stereotypes of single and married women and men in Turkish culture. *Current Psychology*, 40(1), 213-225. <https://doi.org/10.1007/s12144-018-9920-9>
- Sandıkçı, E. (2018). Görünmeyen ve inşa edilmeyi bekleyen bir alan: Çalışmanın ve emeğin ruhsallığı. *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 70, 10-14.
- Sayılan, G. (2013). *Conscientious objection in Turkey: A study of social representations* [Yüksek lisans tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Schraube, E. ve Højholt, C. (Ed.). (2016). *Psychology and the conduct of everyday life*. Routledge/Taylor & Francis Group.
- Sherif, M. (1977). Crisis in social psychology: Some remarks towards breaking through the crisis. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 3(3), 368-382. <https://doi.org/10.1177/014616727700300305>
- Sherif, M., Harvey, O. J., White, B. J., Hood, W. R. ve Sherif, C. W. (1988). *Intergroup conflict and cooperation: The Robbers Cave experiment (Vol. 10)*. Wesleyan University Press. (Özgün eser basım 1961)
- Sidanius, J. ve Pratto, F. (1999). *Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression*. Cambridge University Press.
- Skarstad, K. (2024). Critical human rights research. *Journal of Human Rights*, 23(3), 297-313. <https://doi.org/10.1080/14754835.2024.2354173>
- Slater, P. (1988). *Frankfurt Okulu*. (A. Özden, Çev.) Kabalıcı Yayınevi. (Özgün eser basım 1977)
- Sloan, T. (2009). Doing theory. D. Fox, I. Prilleltensky ve S. Austin. (Ed.), *Critical psychology: An introduction* (ss. 319-334) içinde. Sage Publications.
- Sloan, T., Auistin, S. ve Warner, D. N. (2006). Critical psychology in the belly of the beast – Notes from North America. *Annual Review of Critical Psychology*, 5, 42-51.
- Solak, N. (2008). *Yoksulluğa ve yoksullara ilişkin değerlendirmelerin sistemin meşrulaştırılması kuramından hareketle incelenmesi* [Yüksek lisans tezi]. Ege Üniversitesi.

- Stefan, A. M. ve Schönbrodt, F. D. (2023). Big little lies: A compendium and simulation of *p*-hacking strategies. *Royal Society Open Science*, 10(2), 220346. <https://doi.org/10.1098/rsos.220346>
- Stetsenko, A. (2020). Research and activist projects of resistance: The ethical-political foundations for a transformative ethico-onto-epistemology. *Learning, Culture and Social Interaction*, 26, 100222. <https://doi.org/10.1016/j.lcsi.2018.04.002>
- Şah, U. (2011). Türkiye'deki gençlerin cinsel yönelimlere ilişkin sosyal temsilleri. *Türk Psikoloji Yazıları*, 14(27), 88-99.
- Şah, U. (2013). 'Anaakım psikoloji'den 'söylemsel psikoloji'ye – Birey, özne ve faillik. ViraVerita. <https://viraverita.com/anaakim-psikolojiden-soylemsel-psikolojiye-birey-ozne-ve-faillik/>
- Şah, U. (2017). Psikolojide queer çalışmaları. *KaosQueer+ Queer Çalışmaları Dergisi*, 6, 42-48.
- Şah, U. (2020). Eleştirel söylem analizi: Temel yaklaşımlar. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, (7), 210-231. <https://doi.org/10.46250/kulturder.819362>
- Şah, U. ve Tekdemir, G. (2021). Discourses of psychologists on sex/gender in Turkey: A qualitative study. *Asya Studies*, 5(16), 151-161. <https://doi.org/10.31455/asya.909345>
- Şen, E., Önal, E. S., Uysal, M. S. ve Acar, Y. G. (Ed.) (2023). *The political psychology of Kurds in Turkey: Critical perspectives on identity, narratives, and resistance*. Springer.
- Şensoy, B. Ö., Okan, E., Kayacı, G., Erbey, M. ve Yılmaz, Ö. (2013). Psychology as labour, criticism and solidarity: An account of the critical psychology experience from Turkey. *Annual Review of Critical Psychology*, 10, 901-915.
- Tajfel, H. ve Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. W. G. Austin ve S. Worchel (Ed.), *The social psychology of intergroup relations* (ss. 33-37) içinde. Brooks/Cole.
- Tan, H. (1972). Development of psychology and mental testing in Turkey. L. J. Cronbach ve P. J. D. Drenth (Ed.), *Mental tests and cultural adaptation* (ss. 3-12) içinde. Mouton.
- Tanyaş, B. (2014). Nitel araştırma yöntemlerine giriş: Genel ilkeler ve psikolojideki uygulamaları. *Eleştirel Psikoloji Bülteni*, 5, 25-38.
- Teber, S. (1993). *Toplama kampı sendromu: Ruhun ölümü*. Sorun Yayınları.
- Teo, T. (2005). *The critique of psychology: From Kant to postcolonial theory*. Springer.
- Teo, T. (2009). Philosophical concerns in critical psychology. D. Fox, I. Prilleltensky ve S. Austin. (Ed.), *Critical psychology: An introduction* (ss. 36-53) içinde. Sage Publications.
- Teo, T. (2010). What is epistemological violence in the empirical social sciences?. *Social and Personality Psychology Compass*, 4(5), 295-303. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2010.00265.x>
- Teo, T. (2012). Critical psychology. R. Rieber (Ed.), *Encyclopedia of the history of psychological theories* (ss. 236-248) içinde. Springer.
- Teo, T. (2018). *Outline of theoretical psychology*. Palgrave Macmillan UK.
- Tepeli, A. D. ve Demirok, İ. (2014). Kaygıdan komploya: Psikoloji teorileri açısından komplo teorilerine dair bir inceleme. *Teorik Bakış*, 5, 46-74.
- Tolman, C. W. (2009). Holzkamp's critical psychology as a science from the standpoint of the human subject. *Theory & Psychology*, 19(2), 149-160. <https://doi.org/10.1177/0959354309103535>
- Tura, S. M. (2010). *Freud'dan Lacan'a psikanaliz*. Kanat Kitap. (Özgün eser basım 1989)
- Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D. ve Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Basil Blackwell.
- Türkkan, S. (2019). Gıda kooperatifleri ve dayanışma ekonomisi üzerine / Vintage modası şimdi gıda kooperatiflerinde: Yeni bir iletişim yolu buluyoruz (B. Özgül, Ö. Ovalı, E. Kalkan, G. Geçgin ve Ç. Çoker ile söyleşi). *Saha-Yurttaşlık Derneği*, 5, 76-83.
- Türkoğlu, B. ve Sayılan, G. (2021). How is masculinity ideology related to transprejudice in Turkey: The mediatory effect of femmephobia. *Psychology & Sexuality*, 13(1), 86-100. <https://doi.org/10.1080/19419899.2020.1870541>
- Uluğ, Ö. M. (2016). *Subjective understandings of the Kurdish conflict: A Q methodological investigation among parliamentarians, experts and lay people in Turkey* [Doktora tezi]. Jacobs University Bremen.
- Umuroğlu, G. İ. (2017). *Medyada Ermenilere yönelik nefret söyleminin sosyal psikolojik açıdan değerlendirilmesi* [Yüksek lisans tezi]. Ege Üniversitesi.

- Uysal, M. S. ve Düzen, N. E. (2022). Disipliner adab-ı muaşeret karşısında prekaryanın kuram önerme cesareti. *Onto Psikoloji Dergisi*, 23, 6-15.
- Vassaf, G. (2012). *Cehenneme övgü: Gündelik hayatta totalitarizm* (25. baskı). (Çev. Z. Gencosman ve Ö. Madra) İletişim yayınları.
- Vassaf, G. (2015). *Tarihi yargılıyorum* (6. baskı). İletişim Yayınları.
- Vassaf, G. (2019). *Kimliğimi kaybettim, hükümsüzdür! Uçmakdere Yazıları 2* (4. baskı). İletişim Yayınları.
- Vassaf, G. Y. H. (1987). Turkey. C. Gilgen (Ed.), *International handbook of psychology* (ss. 89-97) içinde. Greenwood.
- Vollhardt, J. R., Okuyan, M. ve Ünal, H. (2020). Resistance to collective victimization and oppression. *Current Opinion in Psychology*, 35, 92-97. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2020.04.001>
- Wetherell, M. (2015). Discursive psychology: Key tenets, some splits, and two examples. I. Parker (Ed.), *Handbook of critical psychology* (ss. 315-324) içinde. Routledge.
- Wetherell, M. ve Potter, J. (1988). Discourse analysis and the identification of interpretative repertoires. C. Antaki (Ed.), *Analysing everyday explanation: A casebook of methods* (ss. 168-183) içinde. Sage Publications.
- Wiggins, B. J. ve Christopherson, C. D. (2019). The replication crisis in psychology: An overview for theoretical and philosophical psychology. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*, 39(4), 202-217. <https://doi.org/10.1037/teo0000137>
- Willig, C. (2013). *Introducing qualitative research in psychology*. Open University Press.
- Wodak, R. ve Meyer, M. (2009). Critical discourse analysis: History, agenda, theory, and methodology. R. Wodak ve M. Meyer (Ed.), *Methods for critical discourse analysis* (ss. 1-33) içinde. Sage Publications.
- Yalcinoz-Ucan, B. (2022). Seeking safety from male partner violence in Turkey: Toward a context-informed perspective on women's decisions and actions. *Feminism & Psychology*, 32(4), 501-519. <https://doi.org/10.1177/09593535221085497>
- Zadeh, S. (2017). The implications of dialogicality for 'giving voice' in social representations research. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 47(3), 263-278. <https://doi.org/10.1111/jtsb.12136>
- Zengin Dağdır, F. (Ed.) (2010). *Toplum içinde yaşamak herkesin hakkı: Zihinsel ve ruhsal rahatsızlığı olan kişiler için toplum-temelli hizmetler*. RUSİHAK.

ⁱ Makaleye dair değerli görüşlerini paylaşan İpek Demirok, Mehmet Karasu ve Sertan Batur'a teşekkürlerimi iletiyorum.

ⁱⁱ "Efradını cami, ağyarını mâni" bir eleştirel psikoloji 'tanımı' için değil, eleştirel psikolojiye yönelik 'tariflerin' çeşitliliğine ilişkin örnekler için bkz., Hook (2014, s. 17 ve [A. Collins'ten alıntı ile] ss. 22-23).

ⁱⁱⁱ Hakikat Adalet Hafıza Merkezi'nin (<https://www.hakikatadalethafiza.org/>) geçiş dönemi adaleti ve diğer tematik odaklardaki yayın ve çalışmaları bu 'belleği' farklı özneler ve zamanlar açısından kavramak açısından oldukça değerlidir.

^{iv} Metin boyunca "Frankfurt Okulu", "eleştirel teori" ve "eleştirel toplum teorisi" birbiri yerine kullanılmaktadır.

^v Bilgisayar metaforu temelindeki bu (a)sosyal özne anlayışlarının özel olarak *sosyal biliş* kavramına işaret ettiği ifade edilebilir. Naif bilimci (1970'ler), bilişsel cimri (1980'ler), motive olmuş taktikçi (1990'lar), aktive edilmiş aktör (2000'ler) olmak üzere tarihsel seyir içinde sosyal bilişe yaklaşımlar çeşitlenmiştir. Sosyo-kültürel kimi açılımlar olmasına karşın, aktüelde özellikle "sosyo-bilişsel sınırbilim" temelinde biçimlenen yaklaşım etkin gözükmektedir (bu tarihsel inceleme için bkz., North ve Fiske, 2012). Ayrıca, insan doğası tasavvurundaki bu değişen dozajlarıyla rasyonalite varsayımını, "akıl tutulması" (Horkheimer, 1947/1998) açısından kritik etmek anlamlı gözükmektedir. Bu sayede, kartezyen bir motto ile ifade edilebilecek *Cogito, ergo sum* (Düşünüyorum, öyleyse varım) görüşüne karşı *Sumus, ergo sum* (Varız, öyleyse varım) görüşü, eleştirel-alternatif bir insan doğası varsayımı ile temellendirilebilir.

^{vi} Muzafer Sherif, Türkiye'de tamamladığı son öğrenim yılındaki derslerinde bunu 'psikolojizm' ve 'sosyolojizm' olarak nitelendirmiştir (ders notları için bkz., Özbenli, 2022, s. 72): "(...) aynı insanda hem sosyal hem biyolojik, hem de psikolojik olan birey yaşıyor. O hâlde sosyal psikolojide birey mi, toplum mu demek yanlıştır. (...) bireyi ve toplumu ayrı ayrı almamak mecburiyeti vardır. Yani, psikolojizm ve sosyolojizm yapılamaz. Onun için bireyi kurtarmak için, toplumu kurtarmak lazımdır. (...)"

^{vii} Bireysel temsiller ve kolektif temsillerin iki kutuplu, indirgemeci veya sosyal determinist bir yaklaşım vazettiği ifade edilebilir.

^{viii} Buna, sosyal psikolojinin 'genlerinde' bir çeşit modifikasyon olarak, diğer bir ifadeyle sadece bir 'revizyon' oluşuyla eleştirel biçimde yaklaşılabilir. Sözelimi, Gergen (2012) sosyal temsiller ekolünü sosyo-kültürel bir açılım olarak değerlendirirken, bu ekolün "sosyal" açıklama düzeyine ulaşmadığını savunmaktadır.

^{ix} Sherif'in "Sosyal Bilimcinin Salt Bir Teknisyenden Daha Fazlası Olması Gerekliyorsa..." başlıklı *Kurt Lewin Ödülü* konuşması, bu konuda ufuk açıdır: <https://www.spssi.org/index.cfm?fuseaction=page.viewpage> (Son Görüntüleme Tarihi: 30.09.2024)

x Psikolojinin tüm alanlarından orijinal deneysel çalışmaları kapsamına alarak sadece istatistiksel anlamlılığı *olmayan* ($p > .05$) bulguları yayımlamayı hedefleyen bir psikoloji dergisi girişimi bulunmaktadır ve 2002 yılından beri yayındadır: *The Journal of Articles in Support of the Null Hypothesis* (<https://www.jasnh.com/>) Derginin amacı eleştirel bir konuma işaret ediyor gibi gözükse de, ironik biçimde yayın değeri konusunda, *p-value*'nin nicel psikolojik araştırmalardaki yaygın meşruiyetini yeniden ürettiği kanaatindeyim. *p-value*'nin yayın değerini karakterize edişinin sonuçları arasındaki, "HARKing" (hypothesizing after the results are known), yani hipotezlerin elde edilen sonuçların ardından yazılması ve yine araştırmancının yayın değeri kazanması için başvurulan "*p-hacking*" stratejileri yoğun biçimde tartışılan konular arasındadır (bkz., Stefan ve Schönbrodt, 2023).

xi İstatistiğin ilerici toplumsal değişim çabalarının parçası olabileceğini savunan *Radikal İstatistik Grubu* bu açıdan ilginç ve önemli bir oluşum olarak değerlendirilebilir: <https://www.radstats.org.uk/> (Son Görüntüleme Tarihi: 30.09.2024)

xii Kuşdil (2023) 'fun and games' nitelemesini özgün bir ifadeyle 'gırgır ve şamata' olarak çevirmiş, 'uçarılık' lafzını da kullanmıştır. Ring'in eleştirilerinin o dönem pek fazla ciddiye alınmamasını ise, makalesinde araştırmacı adı yahut çalışma atfı olmaması sebebiyle, kimsenin üstüne alınmamasına bağlamıştır.

xiii Yazarın 1970'lerde yayımlanmış, "Can You Top This?" isimli, komedyenlerin birbirini alt etmeye çalıştığı programa gönderme yaptığı anlaşılmaktadır: <https://www.imdb.com/title/tt0065281/> (Son Görüntüleme Tarihi: 30.09.2024)

xiv "Yayımla ya da yok ol" olarak tercüme edilebilir. Buna karşı, "başka bir bilim mümkün" savunusuyla "yavaş bilim" (*slow science*) akımı dikkate değerdir. Manifesto için bkz.: <http://slow-science.org/> (Son Görüntüleme Tarihi: 30.09.2024)

xv "Değişen Dünyada Eleştirel Psikoloji" dosya konulu 5. Sayı (2006) ve "Değişen Dünyada Eleştirel Psikoloji II: Köprüler Kurmak ve Diyalogu Genişletmek" dosya konulu 10. Sayı (2013) için sırasıyla bkz.: <https://discourseunit.com/annual-review/5-2006/> & <https://discourseunit.com/annual-review/10-2013/> (Son Görüntüleme Tarihi: 30.09.2024)

xvi Eleştirel Psikoloji Sempozyumları ve TODAP'ın "Konuşulamayanın 100. Yılında Psikoloji, Yüzleşme ve Toplumsal Adalet Sempozyumu" (2015) vb. faaliyetleri buna örnek olabilir.

xvii Kuşdil'e (2023) göre, bu çalışmada Adorno'dan çok, ekip içindeki sosyal psikolog R. N. Sanford'un rolü daha başat olabilir (ancak isim sıralamasında alfabetik sıra tercih edilmiştir). Otoriteren Kişilik Kuramı, toplumsal-kültürel bir odağa sahipmiş gibi gözükse de, II. Dünya Savaşı sonrası ABD sosyal psikolojisinin indirgemeci tonlarının da etkisiyle, önyargı, ayrımcılık ve saldırganlığın sebebinin çocuk yetiştirme tarzlarına dayalı bir "kişilik örüntüsü" olduğuna işaret etmiştir (Kuşdil, 2023, s. 319).

xviii İki çalışmada "sosyal üstünlük yönelimi" olarak geçmektedir. İlerleyen yıllarda "social dominance" kavramının "sosyal baskınlık" olarak tercümesi/kullanımı konusunda Türkçe literatürde giderek bir uzlaşya varılmıştır.

xix Burada özel gereksinimli bireyler, çocuklar, Çingene/Romanlar gibi toplumsal kesimlerin kavramsal/teorik olarak dahil olduğu varsayılabilir. Ancak ezilen gruplar konusunda daha çoğulcu bir yaklaşıma ihtiyaç olduğunu savunmak mümkündür.

xx Doğrudan soykırım ifadesini değil, *iddia* lafzını kullanmıştır fakat tarafgir olmayan bir pozisyon dan söz üretiyor gözükmektedir.

xxi Sadece STK değil, sembolik etkileşimcilik, SKY, antropolojik yaklaşımlar vd. ile zengin bir teorik arka plan söz konusudur.

xxii Açılımı: Western, Educated, Industrialized, Rich, Democratic (Batılı, Eğitimli, Sanayileşmiş, Zengin, Demokratik)

xxiii Batur (2006) Türkiye'de psikolojinin başlangıcı için 1869 tarihini öne sürmüştür: İçeriği hakkında bilgi sahibi olunmasa da (insan-doğa ilişkisinin odakta olduğu tahmin edilebilecek) psikoloji konulu ilk ders, Aziz Efendinin bu tarihte vermeye başladığı "Emzac ü Ekalim" (Mizaçlar ve İklim) isimli halka açık seminerlerdir. Buna göre, bir bakıma 150 yıl sonra bugün, bu perspektifin eleştirel bir tonda ve disiplinler boyutta Türkiye'de yaygınlaşmakta olduğu çıkarımında bulunabiliriz.

xxiv EnviPsy RG & Lab için bkz.: <https://www.envipsy.com/> (Son Görüntüleme Tarihi: 30.09.2024)

xxv "Ruh Sağlığı Alanı Bir İnsan Hakları Alanıdır!": <https://rusihak.org.tr/hakkimizda/> (Son Görüntüleme Tarihi: 30.09.2024)

xxvi Manifestosu: <https://www.halkicinpsikoterapi.org/halk-icin-psikoterapi-manifestosu> (Son Görüntüleme Tarihi: 30.09.2024)

xxvii Yazarın "Psikanaliz ve Devrim: Özgürleşme Hareketleri İçin Eleştirel Psikoloji" çeviri-kitabındaki sunuş metni de bunu doğrulamaktadır (bkz., Parker ve Pavón-Cuéllar, 2024).

xxviii Bayad ve arkadaşları (2022) YÖKTEZ veri tabanında 2000 ila 2019 yılları arasında psikoloji anabilim dalı dahilindeki 3895 tez çalışmasında, Kürtler ya da Kürt meselesi ile doğrudan (28) ve dolaylı (5) ilişkili olan tez çalışması sayısının yalnızca 33 olduğunu ifade etmiştir. 'Barış sürecinde' dikkate değer bir artış, sonrasında ise giderek azalış eğilimi görülmektedir.

xxix Aralık 2010 öncesinde "Eleştirel Psikologlar ve Psikoloji Öğrencileri" ve "Toplumsal Dayanışma için Psikologlar Derneği Girişimi (TODAP-Der)" adlarıyla faaliyet göstermiştir.

xxx Yazısında salt sendikal/mesleki bir mücadele değil, hem mesleki hem bilimsel araştırma alanında sürdürülecek bir eleştirel psikoloji mücadelesinin ve psikologların mevcut sistem içinde kapitalist ilişkileri yeniden üretme riski taşıyabilecek konularını

tartışmanın önemini vurgulamış, “ideolojik ve teorik bir analizin” mücadelenin ilk adımı olduğunu savunmuştur. Buna devamla, yavaş ve emin adımlarla, taban demokrasisine dayalı ve çoğulcu bir tavrın gerekli olduğuna ve ‘doğruyu bulmuş olmak’ iddiasından uzak durarak (öz)eleştiriyi ön planda tutup sert tonla değil, güçlü argümanlar ve sağlam bir teorik duruşla temellendirilecek politik söylemin önemine işaret etmiştir (Batur, 2010).

^{xxxi} Bahsettiğim iki metnin yayınladığı sene, 2013’te, psikoloji lisans öğrencisi olarak TODAP’la bağ kurduğumu ve 2014 yılından beri TODAP üyesi olduğumu, faaliyetlerinde yoğun biçimde rol aldığımı ve/ya takipçisi olduğumu belirtmeliyim. Bu açıdan, yukarıdaki eleştirilerdeki yazarlardan farklı olarak ‘içeriden’ bir konum sergilemekteyim. Öte yandan, belirtmek gerekir ki S. Batur ve A. Kayaoğlu, bu eleştirilerinde kendilerini dışarıda konumlandırmış olmalarına rağmen, sözgelimi VIII. Eleştirel Psikoloji Sempozyumu (2024) veya TODAP Çalışma Grubu’nun İletişim Yayınları’ndan çıkan derleme kitap çalışması (Eleştirel Psikoloji, 2022) örneklerini dikkate alırsak, TODAP’la diyalog içindedir.

^{xxxii} TPD-TODAP ilişkisi anaakım-eleştirel ve çoğunluk-azınlık kontrastına işaret etmektedir. Bu, kalıpyargı düzeyindeki basit nitelemeye karşı, sözgelimi TPD içinde eleştirel arayışların olduğu/olabileceği gözden kaçırılmamalıdır. Özgecan Aslan anısına yapılmış *Türk Psikoloji Yazıları* dergisinin “Şiddet” özel sayısı (Kasım 2016) ve “Grup Dinamikleri Bağlamında Çatışma Çözümü ve Barış İnşası” temasındaki *Türk Psikoloji Dergisi* özel sayısı (Aralık 2020) birer örnek olarak değerlendirilebilir.

^{xxxiii} Örneğin ‘örgütsel bellek’ oluşturmada bir güçlük olduğu açıktır. Bununla da bağlantılı olarak, ‘işleyiş’ konusuna örnek bir sorun şu olabilir: Şensoy ve arkadaşları (2013) dernekleşme sürecinden önce, yani 2009 yılı dolaylarında “İstanbul ve Ankara gruplarında, toplantıların ve alınan kararların yalnızca toplantıya katılanları mı bağladığı, yoksa ELEPS e-posta grubunun bir kararını mı yansıttığı konusunda temsil soruları” (s. 904) olduğundan söz etmiştir. Bu sorunun benzeri, 15 yıl sonra bugün de ‘olağan toplantılar’ ve ‘TODAP üye genel grubu’ arasında bir tartışma hattı olarak güncelliğini korumaktadır.

^{xxxiv} Komeleya Derûnnasên Mezopotamyayê / Mezopotamya Psikologlar Derneği (Der-Mez) ve Toplumcu Psikologlar İnisiyatifi, TODAP’tan kopuşların iki önemli örneğidir. Şensoy ve arkadaşları (2013) üçüncüsü Diyarbakır’da düzenlenecek Eleştirel Psikoloji Sempozyumu’nun (2012) ardından Kürt halkıyla, Diyarbakır ve diğer şehirlerdeki psikologlarla teması, TODAP’ın çoğulculuğu açısından önemli gördüklerini belirtmiştir. Bu çoğulculuk hedefinin belirli açılardan akamete uğradığı tartışılabilir.

^{xxxv} Adı geçen faaliyetler hakkında bilgilere TODAP’ın web-sayfasından ulaşılabilir: <https://todap.org/>

^{xxxvi} Kişisel sohbetimizde, kendini psikolog olarak tanımlamaktan geri durduğunu ve kurumsal akademiye karşı çeşitli kırıncılıkları ve itirazları olduğunu ifade etmiştir. Sözlü tarihçi Eylem Delikanlı’nın Tarihsel Adalet için Bellek Müzesi kapsamındaki röportajı Vassaf’ı yakından tanımak için izlenmeye değerdir: <https://bellekmuzesi.org/sozlutarih/gunduz-vassaf/> Ayrıca, zekâ testi uyarılma-çalışması ve akabinde buna eleştirel tutumu ve de psikoloji sahasındaki diğer çalışmalarından söz ettiği (20.11.2019) TODAP etkinliği için bkz.: <https://youtu.be/f5fNT2d4e4w?si=xxDSc5XhOGkN-Qea> (Son Görüntüleme Tarihi: 30.09.2024)

^{xxxvii} Sayıları için bkz.: <https://www.fatihaltinoz.com/sizofrenji> (Son Görüntüleme Tarihi: 30.09.2024)

^{xxxviii} Onto Psikoloji Dergisi’nin web-sayfasından ulaşılabilir: <https://www.ontodergisi.com/> (Son Görüntüleme Tarihi: 30.09.2024)

^{xxxix} Ulusalıcı ve Marksist nitelemeleri yazarlarca kullanılırken, radikal demokrat ve liberal ifadelerini ben speküle ediyorum.

^{xl} Bu bir bakıma Sherif’i “Marksist psikolog” olarak değil, “Marksist ve sosyal psikolog” olarak nitelemek anlamına gelebilir. Ancak böyle de olsa buradaki amaç Sherif’i Marksist yaklaşımın dışında tutmak değildir, aksine Marksist/sosyalist angajmanlarıyla (örn., S. Reicher) SKY teorisyenleri/araştırmacılarının yaptığı yoruma sadık kalan bir değerlendirmedir.

^{xli} Evrimsel sosyal psikoloji, sosyal biliş temelli ahlak psikolojisi, yakın ilişkilere odaklı sosyal psikoloji hattı vd. dışta tutulmaktadır.

^{xlii} Batur ve Aslıtürk (2006, s. 35) Marksizmin, Türkiye’de “ilginç biçimde” klinik psikoloji üzerinde, sosyal psikolojiden daha fazla teorik etkiye sahip olduğu tespitinde bulunmuştur. Sosyal/politik psikoloji ile Marksist-psikanalitik bu tür yaklaşımlar arasındaki diyalog arayışları, aktüelde de varlığı savunulabilecek bu sınırlılığı bertaraf etmeye dönük bir imkân sunabilir.

^{xliii} Bu yaklaşımda bağlam içindeki aktör, rutinler ve sosyal-benlik anlayışına odaklanılmakta ve gündelik hayatın idamesi/idaresi bireysel özne ile toplumsal yapının ikiliğinde aracı bir bağ olarak değerlendirilmektedir (bkz., Schraube ve Højholt, 2016).

^{xliv} İki oluşumun faaliyetlerine dair detaylar web-sayfalarından incelenebilir: <https://islamipsikoloji.wordpress.com/> & <https://islamvepsikoloji.com/> (Son Görüntüleme Tarihi: 30.09.2024)

^{xlv} Bunun bireysel izdüşümü –yüzeysel bir kritik yapmak pahasına– ‘psikolojik alışkanlıklar’, ‘teori ve felsefeden korku ve kaçınma’ gibi konular olabilir. Bunlar karşısında, Kuşdil’in (2023) yaptığı gibi uyuşmacı/organizmacı ya da çelişkili toplum varsayımlarının veya Batur ve Aslıtürk’ün (2006) yaptığı gibi ulusalıcı, radikal demokrat, Marksist, liberal politik angajmanların psikoloji yaklaşımları üzerindeki etkisini irdelemek ufuk açıcı gözükmektedir.

^{xlvi} Barış Akademisyenleri örneğindeki tasfiyeler kurumsal akademiye eleştireliliğin tasfiyesi anlamına gelmektedir. Buna bir örnek Ege Üniversitesi Psikoloji Bölümü’ndeki işine son verilen Prof. Dr. Melek Göregenli’dir. Lisans düzeyinde verdiği çoğu ders arasında, örneğin –kendisinden son kez alan grupta olma şansına sahip olduğum– “Psikoloji Tarihi” dersinin, Melek Hocanın ardından bir “eleştirel psikoloji dersi” olma vasfını koruyabildiğinden şüpheliyim. Hem kurumsal akademiye, bugün, psikoloji

müfredatlarındaki ders içeriklerinde eleştirel psikolojinin yeri hem de kurumsal akademi dışında, örneğin 'dayanışma akademilerinin' sürdürülebilirliği ve eleştirel psikolojiye katkıları, üzerinde düşünmemiz gereken konular arasındadır.